

175

LUSTGÅRDEN 2003

LUSTGÅRDEN

Årsskrift 2003
Årgång 83

FÖRENINGEN FÖR
DENDROLOGI OCH PARKVÅRD

FÖRENINGEN FÖR DENDROLOGI OCH PARKVÅRD

THE SWEDISH SOCIETY FOR DENDROLOGY AND PARK CULTURE

Postadress: Torsvikssvängen 11, 181 34 Lidingö

Telefon: 08-765 20 81, telefax: 08-765 60 54, postgiro: 1607-1

Hemsida: www.dendrologerna.nu

e-post: info@dendrologerna.nu

Ordförande: Nils-Erik Landell, Pokalvägen 5 7tr, 117 40 Stockholm, tel: 08-658 42 49
e-post: landell@algonet.se

Vice ordförande: John Dormling, Sportvägen 19, 183 40 Täby, tel: 08-758 10 65

Sekreterare: Dan Haubo, Box 12, 178 02 Drottningholm, tel: 08-759 06 85, 0708-999 186
e-post: dan@taggen.se eller haubo@telia.com

Skattmästare: Klaus Stritzke, Granbacksv. 11, 181 65 Lidingö, tel: 08-766 28 65, 08-765 60 42
e-post: sahermab@algonet.se

Redaktör: Katarina Curman, Fiholm, 725 92 Västerås, tel: 0220-421 56, 0708-288 975
e-post: katarina.curman@delta.telenordia.se

Övriga ledamöter i styrelsen:

Björn Aldén

Börje Drakenberg

Lars Erik Kers

Anne-Marie Lundell

Göran Lundeberg

Barbro Ransbäck-Dergalin

Sten Ridderlöf

Gunilla Schildt

Redaktionskommitté/arbetsutskott: John Dormling, Dan Haubo, Göran Lundeberg,
Jan Pousette, Gunilla Schildt, Klaus Stritzke, Katarina Curman.

Medlemssekreterare: Birgitta Stritzke

Medlemsavgifter 2003:	Ordinarie medlem	300 kr/år
	Familjemedlem	100 kr/år
	Studierandemedlem	150 kr/år
	Ständig medlem	3 000 kr
	Ständig familjemedlem	1 500 kr

Lustgården: Senaste och näst senaste årgång 250 kr. Äldre årgångar 100 kr

Grafisk produktion: Katarina Curman Communication AB

Tryckeri: Edita/Västra Aros, Västerås, 2003, ISSN 0349-0033

Tryckt med bidrag från Kgl. Patriotiska Sällskapet
och Carl-Fredrik von Horns fond, Kgl. Skogs- och Lantbruksakademien.

Innehåll

Ingegerd Dormling

Årets träd. Sid 7

Temadag 2003.

Lars-Göran Stener,

Tema 2002. Sid 11

Hybridasp, en riktig snabbväxare.

Sten Ridderlöf

I sydbokarnas land. Sid 17

- en färd genom Patagonien.

Erika Flygare

Trädgården på Odensnäs. Sid 37

- en resa i tiden.

Eike Jablonski

Ekarna i Königsberg. Sid 43

Nya botaniska trädgården i Gumtäkt. Sid 45

Helsingfors botaniska trädgård flyttar.

Klaus Stritzke

Besök i svenska orangerier. Sid 51

Orangörer på besök.

Helena Jauhiainen

Folkets Park i Malmö. Sid 53

Med anor från början av 1800-talet.

Björn Norman

Lycksalighetens ö. Sid 67

Åholmen – ett paradiset.

Katarina Frost

Arkeologi i en kunglig trädgård. Sid 81

Utgrävningar i Strömholms slottspark.

Annegreth Dietze

Hage och park på Eidsvoll. Sid 91

DENDROLOGFÖRENINGEN 2003

Året som gick. Sid 99

Sven A. Hermelin stipendiet.

Fredrik Smedberg

Ebbe Gyllenstierna till minne. Sid 103

Åke Nisbeth

Lisa Bauer till minne. Sid 104

Katarina Curman

Vackra parker och slott i Frankrike. Sid 105

Frankrikesresan 2003.

Klaus Stritzke

Eric A. De Jong. Sid 116

Hedersledamoten presenteras.

Sveriges vackraste park. Sid 117

Gunilla Schildt/Göran Lundeberg

Till Skåne och Bornholm. Sid 119

Landskapsresan år 2003.

Böcker och skrifter. Sid 124

Skansen – parken & trädgårdarna.

Vargaslätten – Historien om en trädgård.

Utflykter i det gröna – guide till svenska trädgårdar och parker.

Somrars fröjd – Svenska författares och konstnärers trädgårdar.

Rhododendron i det norske arboret på Milde.

Styrelseberättelse. Sid 127

Ett träd – en ekologisk värld

Träd är värdar för växter, djur och svampar. Vem gläds inte åt en flygrön som i grenklykan till något lövträd växer sig så stor att rönnbären mognar och glöder röda om hösten? Vem fascineras inte av oxtungsvampen som plockad från den gamla eken och lagd över natten i mjölk med någon tesked ättika kan stekas och ätas som biffstek med lök? I det gamla trädet finns mycelet – svampmodern – kvar och när du plockar svampen är det som att ta äpplen från äppel-trädet. Utan sälgar som tidigt om våren föder pollinerande humlor och bin får vi inga pollinatörer till fruktträden och därmed inga frukter att plocka.

Vem är inte nyfiken på den trälevande bruna myran, *Lasius brunneus*, som utrotas när den ger sig på kulturhusens trägol, men åtnjuter särskilt skydd där den dyker upp i gamla ekar? Vår hittills enda nationalstadspark, som är Djurgården i Stockholm, rymmer med sina gamla ekar både den bruna trämyran och mängder av sällsynta och utrotningshotade insekter.

De fåtaliga, gamla bondeskogarna i Sverige rymmer trälevande svampar som pekar på stora naturvärden. Har du i någon naturskog i Norrbotten mött lappticka, rynkskinn och rosenticka så har du besökt en av dessa sällsynta och ursprungliga granskogar som i sig själva är levande kulturminnen. De hjälper ambitiösa inventerare att hitta de få återstående särskilt skyddsvärda skogarna.

I städernas parker finns levande trädmuséer som tillfredsställer människans behov av omväxling, om blott människorna kunde känna igen träden. Varför inte i vår enda nationalstadspark förse talrika exotiska träd runt slottet Rosendal med diskreta men upplysande namnskyltar? Möt kork-eken och den sällsamt flikbladiga hästkastanjen!

I städerna – där snart alla bor – är parkerna ovärderliga gröna oaser förenade genom promenadernas grönstråk. När träden där beskärs om våren och försommaren bedrivs oavsiktligt vårjakt på trädlevande fåglar. Kattugglor, nötväckor, trädkrypare ring- och skogsduvor får sina bon och ungfågelskullar förstörda.

Stort nog är att bevara vad som finns. Bevara de gamla träden som likt människor med åren blir alltmer karaktärsfulla.

Nils-Erik Landell
ordförande

ÅRETS TRÄD:

Ask

Släktet *Fraxinus*

Av Ingegerd Dormling

Tidigare år föregicks föreningens Temadag av en kurs, där medlemmarna vid omkring fem tillfällen träffades och studerade det aktuella trädsläktet från olika utgångspunkter. Under Temadagen redovisade kursdeltagarna var och en sin del av de inhämtade kunskaperna och en eller ett par gästföreläsare hjälpte till att höja kunskapsnivån.

De mest framträdande yttre karaktärerna hos asken med knoppar, omogna frukter, blomsamling och blad.

Ur C.A.M. Lindman Nordens Flora.

I år beslöt styrelsen att enbart satsa på Temadagen. Den ägde rum den 17 oktober i Djurgårdsförvaltningens lokaler vid Stora Skuggan en av höstens vackraste dagar då 26 personer deltog. Tack vare våra två kunniga, inspirerande och skickliga gästföreläsare: professor Gösta Eriksson, skogsgenetiker på Statens Lantbruksuniversitet, SLU i Uppsala, och jägmästare Johan Palm, informationsansvarig vid Lövtränsitutet i Ydre, glömde vi långa stunder att det kunde ha varit bättre att vara ute i det vackra höstvädret.

Det föll, som tidigare, på min lott att reda ut släktets botanik. På nytt stod jag inför något som inte var så enkelt som det kunde tyckas vara.

Asksläktet består enligt våra dagars experter av 43 arter (Wallander 2001) med spridning över större delen av det nordliga tempererade området. Endast tre arter är hemmahörande i Europa:

VÅR INHEMSKA ASK, *Fraxinus excelsior* med utbredning över större delen av Mellan- och Sydeuropa samt delar av Ryssland,

SMALBLADIG ASK, *Fraxinus angustifolia* hemmahörande i Sydosteuropa och Mindre Asien,

MANNA-ASK, *Fraxinus ornus* med huvudsakligt utbredningsområde i Sydeuropa och runt Medelhavet.

I tidigare skeden har man velat skilja på upp till 70 olika arter. Torsten Lagerberg anger dock år 1948 det då gällande antalet till 39.

De botaniska trädgårdarnas innehav av ask finns förtecknat i temadagens kompendium. Arterna står där mestadels upptagna med de namn som uppgivits. Av de 28 omnämnda arterna finns endast 20 med i Wallanders förteckning. Av de 17 arter, som omnämnts under åren i Lustgården, har vi kunnat föra in två under sina "rätta" namn, medan fyra inte finns med i den wallanderska förteckningen.

Sammanställningen från Lustgården 1920-96 har gjorts av Margareta Wiberg med hjälp av tre generalregister. Jag kompletterade med en genomgång av de sex senaste årgångarna och Elisabet Sven-Nilsson redigerade och skrev ut manuskriptet.

Temadagens kompendium innehåller, utöver de båda artförteckningarna, föredragshållarnas sammanfattningar, några illustrationer samt material kopierat från litteraturen. Den botaniska delen börjar, kanske som sig bör, med ett utdrag ur Linnés Svensk Flora. Redan där får vi en god bild av askens karaktär: Sen på våren, tidig på hösten, värdefullt virke och stor medicinsk användning. Linnés slutord är lyriska:

"När asken slår ut sina blad, blommar fruktträden, präalar vårblommorna, säden börjar klia med det första axet och våren spricker ut i glödande kärlek."

Asken är ett av våra sex ädellövträd. Den bildar mera sällan sammanhängande bestånd. Den naturliga utbredningen i Sverige överensstämmer i stort med ekens, men sträcker sig i Dalarna upp till Siljan och efter östersjökusten upp till norra Hälsingland, där ett bestånd på Hornslandet är den nordligaste utposten.

Asken är näringskrävande och växer företrädesvis på kalkrik mark. Den behöver tillgång till rörligt vatten och är ljuskrävande. Stammen behåller länge en slät grågrön yta men utvecklar så småningom skorp bark liknande ekens. Veden är hård som ekens. Vårveden har stora öppna kärl (trakéer) medan sommarveden har en mycket kompakt struktur.

Bilden visar de mest framträdande yttre karaktärerna hos asken. Friväxande träd har sällan en genomgående stam, toppskottet förlorar efter några år sin toppdominans. Några huvudgrenar svarar sedan för utveckling av en bred rundad krona. I de bestånd där plantorna skuggat varandra under uppväxten ser man dock höga raka stammar. De parbladiga bladen med nio till elva småblad sitter korsvis motsatta. De tjocka svarta knopparna liknar inte dem hos något annat av våra träd. Typiskt för asken är också de kraftiga uppåtböjda grenarna.

Blomningen sker på bar kvist under slutet av maj - början av juni, Innan blomsamlingarna fått fullt utslagna blommor är de ofta egendomligt mörkt blålila. Blommorna saknar hylle och kan vara enkelkönade eller samkönade.

Hos de enkelkönade finns ofta rudiment av pistill eller ståndare. Alla blomtyperna kan finnas på samma träd och i samma blomsamling men också på skilda träd, asken är mångbyggare (polygam). Ståndarna är två, pistillen är tvådelad. Vinden sörjer för pollineringen. Trots två fruktämnen är det bara ett som efter befruktningen utvecklas till en vingad nöt. Frukterna blir vid mognaden gulbruna och sitter för det mesta kvar på trädet hela vintern. Fröna gror först påföljande vår, efter en sommar och en vinter på marken.

Enligt Eva Wallander finns det inte mindre än fem olika typer av sexuell system inom ask-

släktet. Dessutom finns det arter med insekts-pollinering och sådana med vindpollinering plus att flera arter kan utnyttja bådadera. Hos de fem arter som, enligt Kulturväxtlexikon, förekommer odlade som park- och gatuträd i Sverige förekommer:

polygami

diöci = hon- och hanblommor på olika träd
andro-diöci = plusträd med enbart hanblommor, träd med dubbelkönade blommor:

<i>Fraxinus excelsior</i> L.	vindpollinering
Ask	polygami
<i>Fraxinus angustifolia</i> Vahl	vindpollinering
Smalbladig ask	polygami
<i>Fraxinus americana</i> L.	vindpollinering
Vitask	diöci
<i>Fraxinus pennsylvanica</i> Marsh.	vindpollinering
Rödask	diöci
<i>Fraxinus ornus</i> L.	
Manna-ask	insekts- och vindpollinering andro-diöci

Manna-asken tillhör en annan sektion inom släktet än de övriga nämnda. Trädet är litet till formatet och har en spektakulär blomning - enorma vippor med gräddvita blommor. Blommorna är försedda med fyra kronblad.

Fraxinus excelsior har utvecklat ett stort antal former, Kulturväxtlexikon upptar åtta stycken. Det finns t.ex. sådana med olika form och färg på bladen, en helbladig form "Diversifolia" har behållit den unga fröplantans bladtyp. Hängasken är tämligen vanlig på våra kyrkogårdar.

I det gamla bondesamhället var askarnas löv och grenar vintertid ett viktigt kreatursfoder. Askarna hamlades med några års mellanrum. Utanför Kisa i Östergötland finns Misterfalls askäng som ännu hålls i

hävd. Hamlade askar som alléträd var förr troligen inget ovanligt inslag i landskapet.

Trädets rotsystem beskrevs i vanlig ordning av Göran Lundeborg. Askens rötter täcker större markvolym än det hos flertalet trädarter. De horisontella rötterna har vertikala sänkrötter som maximalt går ner till 1,5 meters djup. Askrötterna har länge ansetts sakna mykorrhiza, svamprot. Nu har man funnit att de har endomykorrhiza. Svampen finns inuti rötternas celler. De flesta andra träds ektomykorrhiza finns mellan cellerna och har hyfer som omsluter de fina rötterna.

Gösta Erikssons ämne var "Genetisk variation hos samt genbevarande hos ask". Detta för flertalet lyssnare svårtillgängliga ämne, lyckades han belysa så att vi fick en klar bild av det nuvarande kunskapsläget och vilka svårigheter man står inför. I nästa års Lustgården ser vi fram emot att få en skriftlig redogörelse.

Johan Palm var dagens skoglige specialist. Han inledde med att presentera Lövträsinstitutet. Dess främsta uppgift är att sprida kunskap om hanteringen och användningen av lövvirke samt även att ge råd om anläggning och skötsel av lövträdsbestånd. Om situationen för askens del berättade han sedan högst engagerat under två föreläsningar. Nästa års Lustgården kommer säkerligen att innehålla något eller några bidrag om detta.

Asken har inte haft någon framträdande roll i historiska trädgårdar. Det framgick med all tydlighet av Klaus Stritzkes redogörelse. I dagens anläggningar är situationen inte stort annorlunda. Enligt John Dormling är asken lika sällsynt i våra parker som i landskapet i övrigt. Han anser dock att den skulle kunna ge många parker en ljusare miljö och framtid. Det finns numera tillgång till flera askarter och många bra sorter med väl dokumenterat växtsätt som lämpar sig

för användning i olika sammanhang.

Per Erik Lindgrens sammanställning av askens namn på olika språk gav på nytt en inblick i namngemenskapen inom olika språk-områden t.ex. ask, ash, Esche, es i det germanska, olika avledningar av *Fraxinus* i det romanska. *Fraxinus* kan härledas ur grekiskans Phraxos = delning.

Som avslutning var det dags för mig att berätta något om askens roll i nordisk mytologi, folkmedicin och litteratur. Det går väl knappast att nämna trädet ask utan att tanken går till världsträdet Yggdrasil. Där spannar nornorna Urd, Verdandi och Skuld

människornas livstråd vid en av trädets tre källor. Mitt i trädet låg Midgård, människornas boningar och högst uppe, i Valhall, härskade gudarna över allt och alla. Mycken vidskeplighet var knuten till asken - Askafroa måste man hålla sig väl med.

Alla delar av trädet har på olika sätt använts för medicinskt bruk. Så när som på i de just omnämnda sammanhangen har asken inte haft någon framträdande plats i litteraturen. Men Lina Sandell skrev år 1856 en av våra mest älskade psalmer "Tryggare kan ingen vara..." uppflugen i en stor ask vid Fröderyds prästgård!

Litteratur

Aldén, B., Engstrand, I., Iwarsson, M., Jonsson, L., Nilsson, Ö. & Ryman, S. 1998.

Kulturväxtlexikon. Natur & Kultur/LTs förlag.

Danielson, J. 2002. *Träd i marker och myter*.

Svenska Förlaget.

Gunnarsson, A. 1988. *Träden och människan*.

Rabén & Sögren.

Henrikson, A. & Lindahl, E. 1987. *Asken Yggdrasil, en gammal gudomlig historia*. Bra Bok.

Lagerberg, T. 1948. *Vilda växter i Norden*. 2:a uppl, band III. Natur & Kultur.

Linné, C. v. 1755 - 1986. *Flora Suecica - Svensk Flora*. Översättning H. Erickson & Å. Ohlmarks. Forum.

Wallander, E. 2001. *Evolution of wind-pollination in Fraxinus (Oleaceae) - an ecophylogenetic approach*. Doktorsavhandling, Botaniska institutionen, Göteborgs Universitet.

Allé av hamlade askar vid Ramfall i Ydre, Östergötland den 6 augusti 2003.

Hybridasp – en riktig snabbväxare

Text: Lars-Göran Stener, SkogForsk, Ekebo

Foto: Lars Rytter, SkogForsk, Ekebo

Genetisk förbättring av skogsodlingsmaterialet av hybridasp åren 1939-2002

Perioden 1939-1960

År 1939 gjordes de första korsningarna mellan *Populus tremula* och *P. tremuloides* i Sverige. Det var svenska Tändsticksbolagets intresse i asp som initierade uppbyggnaden av ett projekt för förädling av asp. Eftersom hybridens tillväxt var överlägsen den vanliga aspens, koncentrerades arbetet på att få fram högproducerande hybridfamiljer.

De korsningar som gjordes åren 1939-1945 baserades enbart på två *P. tremuloides* kloner

(från Uppsala och Göteborgs botaniska trädgårdar). Nytt material samlades in efter andra världskriget från Polen (latitud 53°-54°) och från Nordamerika (Ontario, Michigan, Colorado, Wisconsin, New Hampshire, Minnesota, Quebec och New Brunswick) inom de ungefärliga latituderna 45°-50°. Det material som användes vid de svenska försöken samlades till största delen in söder om latitud 60°. Resultaten fram till 1950-

talets början (Johnsson, 1952) kan i korthet sammanfattas enligt följande:

Generellt var hybriden överlägsen *P. tremula*, vilket bl.a. berodde på:

- * Heterosiseffekt (dvs en förstärkning av hybridens vitalitet jämfört med föräldrarternas).
- * Nordförflyttningen av *P. tremuloides* gjorde att hybriden växte längre på hösten dock utan att hårdigheten påverkades negativt.
- * Resistens mot bladrost (*Melampsora*) och aspskorv (*Venturia*).

Det var stora variationer i tillväxt mellan olika familjer. Några hybrider uppvisade samma tillväxt som *P. tremula*. Flertalet hybrider var emellertid två gånger så produktiva efter 5 års tillväxt. Rena *P. tremuloides* familjer var i många fall lika bra som hybriden men stamformen (rakhet, grenighet) var dålig. Trots detta var det ett resultat av den kraftiga nordförflyttningen. Helge Johnsson konstaterade att det var lättare att framställa ett material som var klimatiskt anpassat till sydsvenska förhållanden utifrån hybriderna än att enbart utgå från *P. tremuloides* familjer. Korsningar mellan olika *P. tremula*-provenienser med ursprung från Sverige och Polen visade sig vara sämre än hybriden.

Triploida hybrider framställdes också genom att korsa *P. tremula* (4-N) med *P. tremuloides* (2-N). Dessa visade en tendens till att ha en bättre tillväxt än de diploida hybriderna. (Detta bekräftas också av resultaten från de klontester som etablerades under åren 1986-1991, beskrivs nedan.)

Fram till år 1952 framställdes totalt ca 50 hybridfamiljer utifrån olika föräldrakloner och sedan tillkom ett okänt antal familjer fram till början av 1960, då projektet med

förädlingen helt upphörde.

Anledningen till detta var i första hand att det finansiella stödet från Tändsticksbolaget upphörde, då både råvara och produktion av tändstickor var billigare i andra länder.

Åren 1983-2002

I mitten på 1980-talet diskuterades bl.a. hur man på bästa sätt skulle utnyttja det svenska överskottet av jordbruksmark på omkring 0.5 miljoner ha. Ett alternativ var att odla lövträd på marken och det var i samband med detta som intresset för forskning om lövträd och inte minst förädling av dem pånyttföddes. Bl.a. ökade återigen intresset för hybridasp. Med målet att få fram ett sydsvenskt material för skogsodling som var vitalt, högproduktivt och med bra stamkvalitet startade ett nytt hybridaspprojekt inom SkogForsk (Karlsson & Danell, 1992). Totalt valdes 280 hybridaspkloner i försök och i bestånd från 1940- och 1950-talen, söder om latitud 60°. Samtliga 280 kloner förökades vegetativt genom örtartade sticklingar från rotskott och senare från "häckplantor". Under åren 1985-1991 producerades ettåriga sticklingar som planterades i totalt 14 klontester på i första hand f.d. jordbruksmark i södra Sverige. Alla försöken utformades som randomiserade blockförsök med 1x1 trädsceller. Antalet kloner som testades i varje försök varierade från 39-119 st. och antalet individer av varje klon var vanligen 12-15 per försök.

Resultat

Medeltillväxten har utifrån 1940- och 1950-talens hybridaspodlingar skattats till 16 m³ sk/ha, år under en 30-35-årig omloppstid på bra marker i södra Sverige (Elfving, 1996). Motsvarande siffror för gran och björk är ca 14 respektive 10 m³sk/ha, år under 50 och 40 år. Resultat från SkogForsks klontester

indikerar att produktionen hamnar på minst 20 m³sk/ha, år under en 20-25 årig omloppstid (Figur 1). Genom att välja ut de 10-15 % mest produktiva klonerna av de totalt 280 som testas finns ytterligare en potential för att höja produktionen (Figur 2). Vad gödsling och vattning skulle innebära för tillväxten kan vi bara gissa. För att uppnå en dylik hög medeltillväxt måste dock etableringen göras bra. Konkurrerande vegetation måste hållas borta de första åren, inte bara för att minska vatten- och näringskonkurrensen men också för att reducera risken för sorkskador. I viltrika områden måste odlingarna ovillkorligen hägnas.

Kräfta

Stamkräfta (*Hypoxylon mammatum*) och grenkräfta (*Leucostoma niveum* tidigare *Valsa nivea*) kan vara ett stort problem då tillväxten kraftigt reduceras. Stamkräfta kan t.o.m. vara dödlig för hybridasp. Allvarliga skador har bl.a. rapporterats av Ilstedt & Gullberg (1993).

Att olika kloner är olika känsliga för kräftskador har ett flertal studier visat (t.ex. Copony & Barnes, 1974). Selektionen av SkogForsks 280 kloner gjordes främst i 20-40 åriga bestånd, där alla träd under hela tillväxten varit mer eller mindre utsatta för kräftsvampsporer. Ett viktigt kriterium vid urvalet av dessa kloner var att de skulle vara vitala och inte ha några kräftskador. Därigenom tror vi att det selekterade materialet har en bättre motståndskraft mot kräfta än vad som generellt gäller för hybridasp. Mycket få allvarliga kräftskador har konstaterats i fältförsöken så här långt (13-18 år). Vid urvalet av de 10-15 % bästa klonerna av de totalt 280 testade kommer naturligtvis endast vitala kloner att väljas till kommersiell förökning. Att följa utvecklingen av kräfta i försöken och i praktiska odlingar är dock av stor vikt.

Skogsskötselforskning

Vår kunskap om hur bestånd av hybridaska ska skötas optimalt är bristfällig. Detta är ett forskningsområde som hanteras av programmet "Lövsogsbruk" inom SkogForsk. Följande frågor ska belysas:

- 1) Gallringsprogram (ska man överhuvudtaget gallra och i så fall när, hur ofta och hur mycket).
- 2) Optimal omloppstid.
- 3) Tillväxt och skötsel av rotskottsfröngringen (efter slutavverkning får man omkring 100 000 rotskott som nästa generation kan bygga vidare på).
- 4) Stamkvistning (är det stor risk för infektion av röt- och kräftsvampar efter stamkvistning och i så fall när under säsongen är risken som störst).
- 5) Klonskillnader i näringseffektivitet.

Klontesterna tillsammans med andra försök och praktiska odlingar är basen i denna forskning.

Framtid

Vad som händer i framtiden med forskningen av hybridasp är mycket en finansieringsfråga.

Intresset för hybridasp har varit mycket lågt de senaste åren. Den årliga planteringsvolymen har varit omkring 20 000 plantor, att jämföras med 200 miljoner planterade granplantor. Mot denna bakgrund är det svårt att motivera ett finansiellt stöd. Vi hoppas dock att vi får tillräckligt med pengar för att kunna fullfölja kommande efterforskningar av kräftans utveckling så att vi kan få fram ett så bra material som möjligt när intresset för hybridasp återigen återvänder.

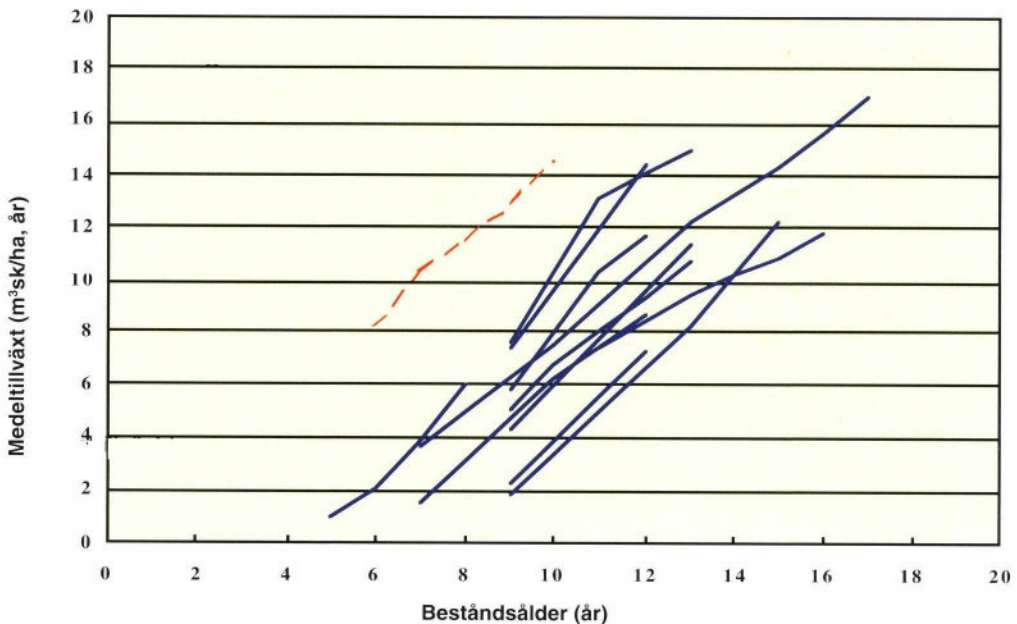
Abstract

From the 1940s to the 1960s, the Swedish Match Company conducted intensive cultivation of the hybrid aspen (*P. tremula x P. tremuloides*). When it became cheaper to buy the raw material elsewhere, the company lost interest and the improvement programme was terminated. However, interest in the hybrid aspen revived, when discussions concerning alternative uses for surplus agricultural land stated in the middle of the 1980s. To improve the quality of hybrid aspen reforestation, SkogForsk selected more than 280 tree cones from the original trials

and planted them in commercial stands south of latitude 60°. All clones were copied as root cuttings and established in clonal tests in southern Sweden between 1986 and 1991.

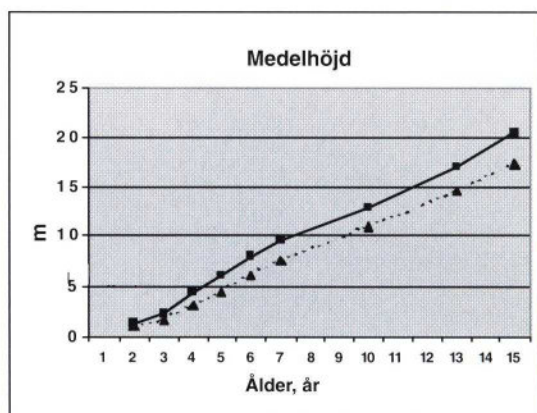
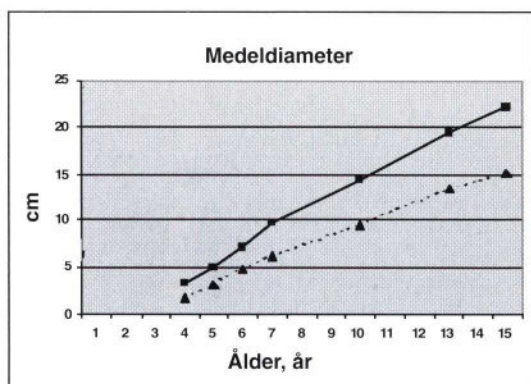
By now, all clonal tests have been evaluated, establishing genotypes for all 280 tested clones. Production in the oldest trials indicates yields of at least 20 m³sk/ha per year, with a rotation period of 20-25 years, when the 15% best clones are selected. Fertilisation and watering can of course promote much higher yields. Even so, the interest expressed by today's forest owners is almost nil.

Figur 1. Tillväxtens utveckling (m³sk/ha, år) över åldern för 11 klontester med hybridasp (heldragna linjer) samt ett försök med andra generationens rotskottsfröyngning (streckad linje).

Figur 2. Utvecklingen av medelhöjd och medeldiameter för de fem bästa och fem sämsta klonerna av totalt 54 testade i försöket i Bulstofta, Skåne.

Litteratur och referenser

Copony, J.A. & Barnes, B.V. 1974. *Clonal variation in the incidence of Hypoxylon cancer on trembling aspen.* Can. J. Bot. 52: 1 475-1 481.

Elfving, B., 1986. *Odlingsvärdet av björk, asp och al på nedlagd jordbruksmark i Sydsverige.* Skogsvårdsförbundets tidskrift. Nr 5/86.

Ilstedt, B. & Gullberg, J. 1993. *Genetic variation in a 26-year old Hybrid Aspen trial in southern Sweden.* Scand. J. For. Res, 8:185-192.

Johnsson, H. 1952. *Hybridaspens ungdomsutveckling och ett försök till framtidsprognos.* Föreningen för växtförädling av skogsträds årsberättelse 1949-1953.

Karlsson, B. & Danell, Ö. 1992. *Genotypisk variation och möjliga urvalsvinster i två klonförsök med hybridasp (Populus tremula x P. tremuloides).* Inst. För Skogsförbättring. Rapport nr 26.

Om författaren

Lars-Göran Stener är jägmästare. Han arbetar främst med skogsträdsförädling av lövträd i södra Sverige på SkogForsks forskningsstation i Ekebo i Skåne.

I sydbokarnas land – en färd genom Patagonien

Blommande *Embothrium coccineum* vid Lago Grey, Torres del Paine, 23/11-02

Text & foto: Sten Ridderlöf

Under millennieskiftets första år besökte Sten Ridderlöf två av sina drömmars mål. Patagonien under mars månad och Kurilerna och Sachalin¹ i september. Två vitt skilda floraområden på var sin sida av jordklotet genomsöktes under sina respektive höstar på jakt efter lignoser möjliga att odla i Norden. I Sydamerika besöktes allt från kalltempererade regnskogar till taggig stäpp, främst för att finna härdiga sydbokar men även intressanta buskar.

Sedan tidigt 90-tal, då jag först kom i kontakt med en mindre grupp sydbokar *Nothofagus pumilio* i det danska arboretet Forsthaven i Charlottenlund och efter att själv några år senare planterat en annan sydboksart *N. antarctica*, uppstod en efterhängsen fascination av detta trädsläkte. När Heiki Tamm från Tallinns botaniska trädgård föreslog gemensamma expeditioner för insamling av växter

till södra hemisfären så hade jag inte svårt att acceptera propån. Min avsikt var att studera så många sydboksarter som möjligt på deras naturliga växtplatser. Speciellt de som på grund av ett barskt klimat levde på gränsen till sin existens. Helst skulle de tvingas utstå en längre tids kyla med ordentlig tjäle, uttorkande vindar samt en årsnederbörd och daglängd som inte avviker för mycket från förhållan-

dena i Mellansverige. Alltså en vegetationsperiod på ett halvår och med en årsnederbörd om högst en meter, helst endast hälften. Sådana lokaler kan man möjligen finna i Patagonien och Eldslandet i Sydamerika, särskilt på Andernas östsida.

Släktet Nothofagus - falsk bok

Till släktet, eller möjligen familjen (L. Kupriano, 1962), *Nothofagus* räknas f.n. 34 arter, 3 varieteter och 3 naturhybrider (R. Govaerts, D. Frodin, 1998). För det mesta är de vintergröna träd utom sju arter som är lövfällande. Sydbokarna är normalt skogbildande träd av högt forstligt värde men uppträder även i buskform särskilt i lågalpina områden. *Nothofagus* är känd för sin roll som testtaxon för studier av utvecklingen av det forna Gondwana. Denna jättekontinent hade under jura- och kritperioderna en utbredning som i stort påminner om sydbokarnas, nämligen södra Sydamerika, Nya Zeeland, sydöstra Australien, Tasmanien, Nya Guinea och Nya Kaledonien. I södra Chile och Argentina finns nio arter *Nothofagus*, varav sex är lövfällande.

Patagonien och Tierra del Fuego

Till skillnad från Nya Zeeland är sydbokskogarna i Sydamerika både väldiga och artrikare. Virket är också viktigt för skogsindustrin. I första hand gäller detta Chile. Landmassan i Argentina och Chile spjälkas upp av de mäktiga Anderna. Öster om bergskedjan uppstår regnskugga tack vare att den ihållande vinden från Stilla havet avger sin fuktighet främst i de höglänta, chilenska bergen. Österut, ett stycke in i Argentina utbreder sig fjällhed, platt stäpp, halvökna och på vissa ställen ren öken med saltsjöar ända ut till atlantkusten. Om inte gräs och halvbuskar funnits skulle denna del av Patagonien lätt kunna uppfattas som ett kargt målandskap.

Till Patagonien räknas den argentinska provinsen Chubut som ligger ungefär vid den 42:a breddgraden. Omkring 120 mil söderut, vid latitud 52,5° skiljs fastlandet mot Eldslandet genom Magellans sund. Söder om 55:e breddgraden trasas den stora huvudön, Isla Grande de Tierra del Fuego, upp i en arkipelag. Den sydligaste ön är Kap Horn. Båring 55°50'S; 67°30'W, samma latitud som Landskrona fast på södra halvklotet. Dagslängden är densamma, men i övrigt är förhållandena bistrare, främst genom ett kallmaritimt klimat med exceptionellt starka vindar och kalla strömmar.

Denna växtinsamlingsresa till södra halvklotet gick till detta ofantliga område.

Den första resan som skedde redan 1998 gick till Nya Zeelands sydö där jag kom i kontakt med en för mig främmande flora med många endemer, trädorbunkar och vintergröna sydbokar.² Nästan på dagen två år senare, den 2 mars år 2000, mötte jag åter Heiki Tamm, denna gång med tre ester i rese-sällskap, på Madrids flygplats för vidare färd till Buenos Aires. Därifrån färdades vi 80 mil med en bekväm buss till Bariloche där vi hyrde en s.k. van. Den kom att bli vår följeslagare i 700 strapatsrika mil kors och tvärs från norr till söder i den patagoniska delen av Argentina och Chile. Tre veckor senare lämnade vi tillbaka bilen i samma stad, den hade inga synbara skador. Så här i efterskott kanske det får tillmätas någon av alla de helgonbilder vi passerat utmed färden. De gav i alla fall ett bättre utfall än våra mobiltelefoner då kontakten via radiovåg var obefintlig.

Efter att ha rekognoscerat i den fashionabla skidorten Bariloche besökte vi Claudio Chehébar, ansvarig för administrationen av Patagoniens argentinska nationalparker. Vi fick våra tillstånd för växt- och fröinsamling samt namn på föreståndare i de national-

parker vi planerade att besöka. I Sydamerika är det mer angeläget att ha sådana tillstånd än på många andra håll i världen.

Plötslig sydboksdöd

Vid bestigning av bergsmassivet Cerro Otto nära Bariloche mötte vi på cirka 1 000 m.ö.h. våra första sydbokar av arten *Nothofagus obliqua*. Ett lövfällande, mäktigt träd som växer upp till 2 500 m.ö.h. Träden uppskattas vara 15-20 meter, men kan i lägre terräng bli dubbelt så höga. Påfallande många exemplar visade skador och var döende eller stod som döda, askgrå torrrakor. För oss påminde det på håll om träd angripna av almsjukan. Möjligen kan orsaken ha beröringspunkter med den i Oregon och Kalifornien i mitten på 1990-talet hem-sökta, dödliga sjukdomen Sudden Oak Death⁴, vilken orsakas av patogenen *Phytophthora ramorum*. De tusentals drabbade träden där tillhör vanligen bokfamiljen och är för till-fället, förutom västamerikanska ekar (sektionen *Lobatae*) bl.a. eksläktingen *Lithocarpus densiflorus*, lönnar, hästkastanjer och rhododen-dron. Men ingen botaniker på de besökta universiteten i Sydamerika tycktes ha kunskap om den verkliga orsaken till den plötsliga syd-boksdöden. Detta trots att stora forstliga värden står på spel och att samma förhållande kunde iakttas även för andra sydboksarter, särskilt *N. dombeyi*, *N. procera* och *N. pumilio*.

Man berättade för oss att ena årets tillsynes fullt friska träd kunde vara döende året därpå. Det rörde sig inte om enstaka träd i bestånden utan om hela grupper över betydande arealer, särskilt utsatta var de äldsta och mäktigaste exemplaren. Vi frapperades av det under hela vår färd, från Bariloche i norr till sydspetsen på Eldslandet, en sträcka på över 150 mil fågelvägen.

Ett chilenskt arboretum

Nu styrde vi kosan mot nordväst till kust-

staden Valdivia i Chile. Alldeles vid gränsen på den argentinska sidan av Anderna stötte vi på ett litet bestånd av brödgran *Araucaria araucana*. Det var en stark upplevelse att i naturen skåda detta uråldriga, extremt taggiga men välbalanserade barrträd. På engelska kallas det Monkey puzzle förmodligen syftande på att ingen mänsklig varelse frivilligt ger sig upp i kronan för att skörda de stärkelse-rika fröna, medan djur antas göra det. Ett par ynglingar från en närbelägen bensinstation, för övrigt den sista inom åtskilliga mil till vår nästa destination, hjälpte oss välvilligt att skjuta ner några stora, välfyllda kottar. Vi delade broderligt på fångsten. De tog fröna för direkt konsumtion, vi för sådd i högan Nord.

Vi passerade därefter ett halvmilbrett bälte av ingenmansland innan vi med möda trasslade oss igenom gränskontrollerna.

Det är, ska betonas, ingen slätstruken procedur som passagen mellan de nordiska länderna. Vi blev synade in på bara skinnet och så även vår argentinska bil. Att Chiles "välstukade" militärer och gränspolisier kan sätta skräck i vem som helst betvivlas härmed inte! Väl igenom rullade fordonet nästan timvis nedför Andernas västsluttning utan att tära på för-rådet av bensin, men desto mer på bromsarna.

I skymningen mötte vi ett grönt, småskaligt och idogt skött jordbrukslandskap á la svenskt 50-tal. De flesta gårdarna var t.o.m. röd-färgade, dock med en intensivare kulör än faluröd. Det skapade en gammaldags hem-känsla jämfört med den förnöjsamma lojhet som kunde förnimmas när vi några dygn tidigare färdades genom den öppna, solvarma argentinska provinsen Pampas.

Sent på kvällen styrde vi rakt in i Valdivias gamla, centralt belägna stadsdel. Efter ett par rundor med bilen och en välavvägd förhand-ling med hyresvärden fann vi nattkvarter i ett hus vid floden. Hyresrummen hade nog sett sina bästa dagar för ett halvsekel sedan, men

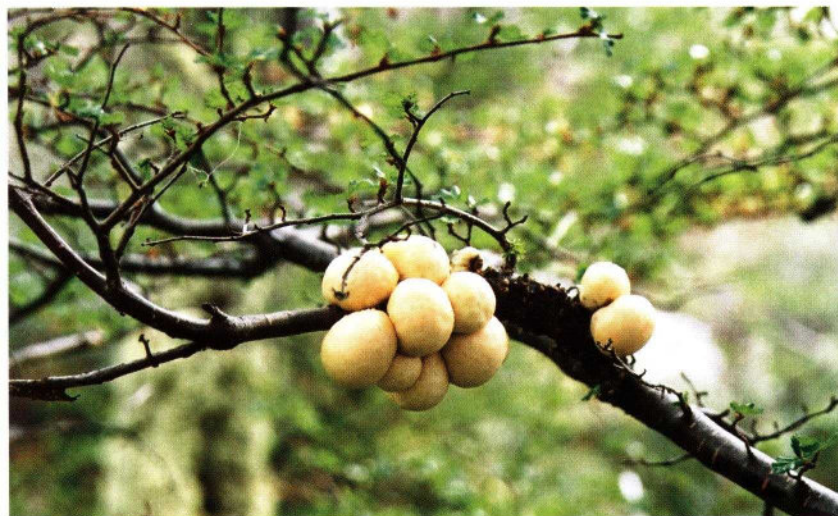
De tre tornen, Torres del Paine,
Chile, 23/11-02.

Amarthrophyllum desideratum på högslätten, söder
om El Calafate, Argentina, 26/11-02.

Berberis ilicifolia öst om Ushuaia,
Eldslandet, 20/11-02.

Den på sydbokar
parasiterande
Cyttaria darwinii,
Glaciar Martial,
Ushuaia, 20/11 -02.

vad gjorde det när vi nu hade tak över huvudet till ett överkomligt pris.

För att skaffa information och tillstånd besökte vi morgonen därpå stadens välrenommerade högskola "Universidad Austral de Chile". Vi fick god kontakt med den botaniska institutionens chef professor Carlos Ramirez och professor Rubén Penaloza Wagenknecht, chef för institutionen för skogsforskning.

Av den senare blev vi på ett vänligt och instruktivt sätt guidade i universitetets arboretum. Det är en intressant anläggning, kanske den främsta i Chile. Här såg vi en mängd sydamerikanska lignoser men även exoter som vi kände igen från Nya Zeeland, t ex hela bestånd av växtliga *Nothofagus solandri* var *cliffortioides*.

Bland de inhemska var vi särskilt intresserade av några specifika barrträd, i första hand cypressen *Fitzroya cupressoides* och den i gränstrakterna till Brasilien växande brödgranen *Araucaria angustifolia*. Den senare kan beskrivas som en vekare och slankare släkting till den vanliga brödgranen, *A. araucana* "Fitzroyan", som vi endast observerade i arboretet och i en park i Bariloche, har en särskild nimbus. Detta långsamväxande endemiska träd har beräknats kunna bli omkring 3 600 år⁵ och är uppkallat efter amiral FitzRoy som förde befälet på skeppet Beagle med vilket Charles Darwin seglade⁶. I arboretet dväljdes en grupp 3-4 meter höga exemplar, varav några redan producerade kottar. Enligt Rubén Penaloza Wagenknecht var de ynkliga exemplar jämfört med de massiva, upp till 40 m höga träd som fortfarande kan beskådas i Valdivias och Osornos kustberg.

Bland lövträden uppmärksammades vi på ett mycket sällsynt, avocadoliknande träd, *Gomortega keule*. Plommonstora, gula och ätliga frukter tyngde det cirka 30-åriga trädet. Detta exemplar härstammade från Oda Honda, Tomé i provinsen Concepcion. I övrigt fick vi

i arboretet en nästintill fullständig exposé över både vanliga och ovanliga lignoser från mellersta och södra Chile. Särskilt värdefullt var det att i koncentrat kunna jämföra alla de i Sydamerika förekommande sydboksarterna. I tur och ordning med bitvis kraftigt överlappande utbredning från norr till söder, allt från mellersta Chile räknat: *Nothofagus glauca*, *N. alessandri*, *N. obliqua*, *N. alpina* (syn. *procera*), *N. dombeyi*, *N. nitida*, *N. betuloides*, *N. pumilio* och *N. antarctica*. Det var inte helt lätt att skilja mellan vissa arter. T.ex. visade karaktärerna på bladen mellan de vintergröna sydbokarna *N. dombeyi*, *nitida* och *betuloides* stora likheter och kan även för specialister ställa till problem med bestämningen, särskilt i områden där mer än en art finns. Detta då även hybrider förekommer.⁷ Andra visade klara skillnader mellan både bark och blad. Med lite övning skiljs utan svårighet t.ex. *N. pumilio* från *antarctica*.

Efter en sensommarvarm, men instruktiv dag lämnade vi universitetsarboretet. Vi nordbor kunde konstatera att Valdivias klimat är både för fuktigt och för varmt för att kunna härbärgera några växtprovenienser eller arter som med framgång skulle kunna odlas hos oss. Över 2 300 mm i nederbörd, en årsmedeltemperatur på +12,1°C och en minimitemperatur på endast -3,7°C ingav föga hopp.

På kvällen den 7 mars intog vi tillsammans med Rubén expeditionens enda luxuösa måltid. En skaldjursmiddag med odjur från stora havsdjup på en restaurang med utsikt mot solnedgång i Stilla havet. Det var en värdig början på en, efterhand allt besvärligare färd i Patagonien.

Nästa dag, efter det att vi fått värdefulla instruktioner om hur vi skulle ta oss söderut, var det dags att checka ut från våra hyrda kyffen. Här må kanske berättas en episod som gnagt mitt sinne men som då återställde vissa, vitala balanser.

När allt var packat och klart och bilmotorn igång upptäckte jag att jag saknade min skärm-mössa. Kan tyckas obetydligt men den både behövdes och var ett kärt minne från Mt. Cook på Nya Zeeland. Snabbt tillbaka in i rummet där en förståndshandikappad just påbörjat "städningen". Jag kände pressen från de andra varvid jag med en virvels hastighet genom-sökte varje vrå. Slutligen körde jag in en hand under madrassen och halade fram – inte min mössa, utan en plånbok med 640 US dollar. Vad göra? En snabb blick på betjäningen ingav inget större förtroende, så ej heller tanken på att överlämna fyndet till polisen. Kvickt for jag ut genom altandörren snubblande på de fotsida gardinerna – och ut for min keps. Jack-pott. Försiktigt frågade jag mina medresenärer om någon saknade en plånbok. Svaret var; Nej! Det var en gåva, inte från skyn, men väl strax därunder som kompenserade den dyrbara bil-hyran i Argentina. Det kändes också som en viss revansch för att Heiki Tamm redan den första timmen på sydamerikansk mark blivit bestulen på all teknisk utrustning på Buenos Aires centrala busstation.

Mot den chilenska södern

Nu styrdes kosan mot hamnstaden Puerto Montt med sina förhållandevis välbärgade, tyskinfluerade förorter. Rubéns order var: ta kustrutten till Chaitén då landsvägen hålls vinterstängd p.g.a. ras och svåra väderför-hållanden. Båten skulle avgå två dygn senare. Vi hämtade våra biljetter på hamnkontoret och åkte sedan till den närbelägna national-parken vid Petrohue där jag p.g.a. kraftig för-kylning övernattade i en av parkens välordnade stugor. De övriga tältade vid sjöstranden. Om-givningen var fantastisk. Askgrå lavafält, ut-slängda stenblock kantade av intensivt gröna sydboksskogar klättrande uppför en snöklädd, konisk vulkan av ansenlig dimension. Allt speglade sig i Lago Llanquihue.

Sedan for vi åter till Puerto Montt där vi hann flanera i stadens centrum. För en billig penning köpte vi tre kilo nyskördade Araucaria-nötter för konsumtion under resan. Merparten av brödgranens frön sparades dock för att prov-odlas och har nu blivit åtskilliga småplantor på några öar i Stockholms norra skärgård.

På kvällen antrade vi färjan som, främst inomskärs, skulle föra oss till nästa farbara landsväg i Chaitén. Mörka moln tornade upp sig. Det första ovädret var på gång och bilarna surrades omsorgsfullt. Detta tillsammans med att fartyget tidigare gått som finlandsfärja kändes betryggande. Sedan följde en natt utan sömn och komfort. Rökigt, stökigt, trångt och kraftigt sjögång.

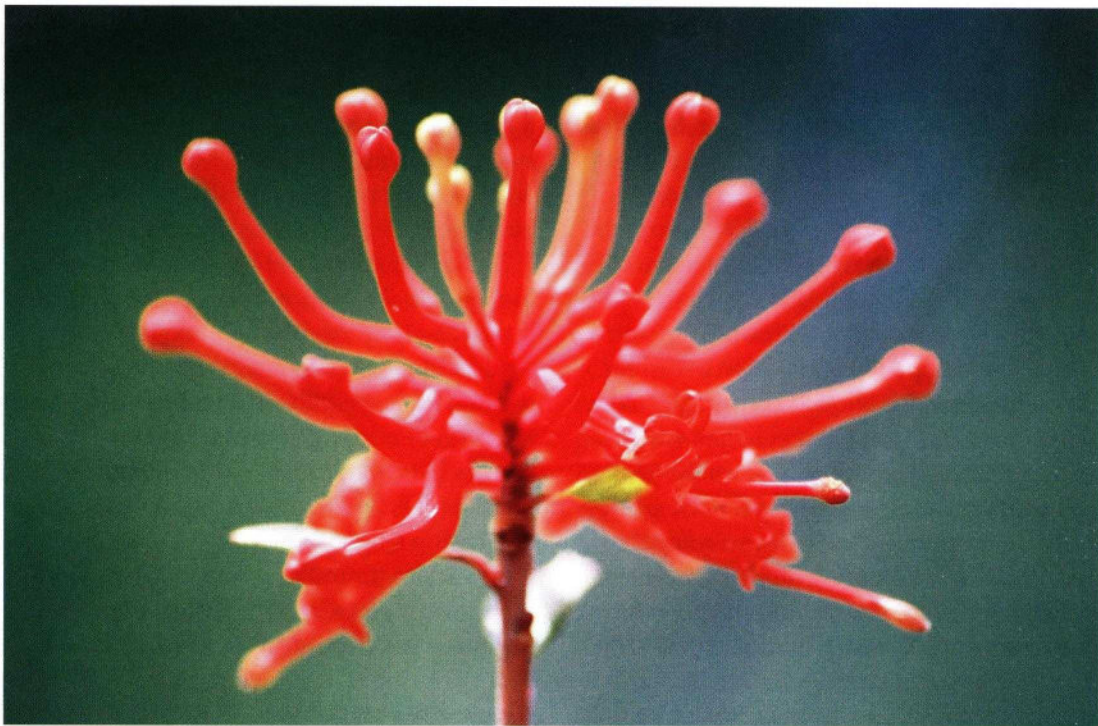
En vacker, dimhöljad gryning där delfiner säkert manövrerade i färjans kölvatten över-glänste och försonade allt.

Kalltempererade regnskogar

Vid infarten till Chaitén spanade vi i dimman in några ovanligt stora rovfåglar sittande på parad i den döda strandskogen. I denna trolska stämning, med en fuktighet som upplevdes som mer än 100 procent, började äventyret. Nu var vi i Vilda Västern fast på södra halvklotet.

Vägen smalnade efterhand och asfaltbe-läggning fanns inte ens i sinnevärlden. Vår bil stönade i de kurviga och branta backarna. Här gällde det att passa sig för nedfallna sten-block, vi upplevde t.o.m. bergras i den dryp-våta miljön. Efter många mil, där vägen endast kunde trafikeras av urstarka Volvo- och Scaniabilar, upphörde de sista sporadiska bosättningarna.

Skogarna här är sagolika, lika vilda och orörda som i området runt Amur i östra Ryssland. Kraftiga branter åt två håll, branta stup på ena sidan och Andernas toppar högt upp på den andra. Vattenkaskader porlade ut över stupen som bitvis tagit med sig delar

"Eldbuskens" blomma *Embothrium coccineum*, Lago Nordenskiöld, Torres del Paine, 23/11 -02.

av vägbanken. Detta kan framstå som rysligt men i det allt kylslagnare klimatet kom vi nu in i en spännande kalltempererad regnskog.

Helt ensamma efter vägen njöt vi av att den kantades av jättegunnera *Gunnera chilensis* (syn. *tinctoria*) där varje planta upptog en yta av omkring fem kvadratmeter. Vanligen var de försedda med gulbruna, svulstiga fröställningar. I buskskiktet fångade den blommande fuchsian, *Fuchsia magellanica*, vår uppmärksamhet. Åtminstone fyra arter sydbok förekom i skogen. Till de pampigaste hörde *Nothofagus nitida*, men även de övriga (*N. dombeyi*, *pumilio* och sannolikt *betuloides*) hade här träddimensioner som vi sällan skådar i Norden. Mitt i det tillsynes orörda skogsbältet förmörkades blicken och sinnet av mängden grå torrakor och döende träd. Må hoppas att det var resultatet av naturligt åldrande och inte av någon aggressiv patogen!

Perito Moreno

En ny gränsövergång högt uppe i Anderna med nu något mindre formell. Från det fuktiga Chile anträdades i klart och kyligt väder en ödslig argentinsk fjällhed. När vi solo gled fram på grusvägen stötte vi upp hundratals, kanske tusen nordsträckande flyttfåglar främst snäppor av släktet *Calidris*. Några döda får hade lockat till sig ett tiotal rovfåglar. När vi beskådade kalasandet kom en gaucho på häst med sina hundar. Från att ha varit en prick vid horisonten till närbilden av en stolt, välvårdad men udda klädd karl, som inte ägnade oss en blick, försvann han och blev återigen en prick.

Detta var vår första kontakt med den ändlösa patagoniska stäppen. Det slår mig att Darwin⁸ hade rätt när han redan 1832 förbryllat noterade

"När jag återkallar bilder av det förflutna, är

det ofta Patagoniens vidder som kommer för mina ögon; Deras egenskaper kan bara beskrivas negativt: Inga invånare. Inget vatten. Inga träd, inga berg; de livnar bara några dvärgplantor. Varför, och jag är inte ensam om detta, har då dessa torra ödemarker ett så starkt grepp om mitt minne.”

Någon ger förklaringen att det inte rör sig om det okändas lockelse, och inte om fantasin, utan att det är naturen i dessa ödsliga scenerier som berör oss djupare än annars.

Vårt mål nu var Parque National Perito Moreno i provinsen Santa Cruz nära den chilenska gränsen. Denna park är den mest otillgängliga av alla argentinska nationalparker och omfattar 1150 km². Den ligger på 800-2800 m höjd med en årsnederbörd på 600-1000 mm, stigande med höjden. Vädet varierar kraftigt, ofta med kort varsel. Där vi tältade, nära den enda boningen "Estancia La Oriental", cirka 1000 m.ö.h. upplevde vi under något dygn sol, regn och snö. Dock

konstant hård blåst och kylslaget.

Att med bil ta sig upp på högplatån var en konst. Från en undermålig grusväg skiftade den till en cirka tre mil jordväg som bestod av två djupa hjulspår. I torrt väder fungerade den som en spårbunden bana, i våta inte alls. Djuren var mindre skygga här än på andra platser. Utan att vara generade kunde vi på nära håll studera bortåt 100 guanacor, som är ett lamadjur, en rävfamilj och den sydamerikanska strutsen, rhea. När vi senare kom ut på den "bättre" vägen gjorde vi ett litet experiment. Utan att pressa en strutsfamilj körde vi vid sidan av dem. Strutsarna sprang 44-45 km i timmen. Inte oävet för en markbunden fågel!

I bergen intill vår tältplats svävade två kondorer, en stor upplevelse för en ornitolog. Sedan bar det av mot den närliggande Belgranosjön. I det öppna hedlandskapet samlade vi in stora kollektorer av prästkragbusken *Chiliotrichum diffusum* och buxboms-

På väg mot nationalparken Perito Moreno, i södra Argentina, 12/3 -00.

berberis *Berberis buxifolia*. Därefter gav vi oss ut på en udde i sjön där jag på näset fann en nyslagen guanaco. Sannolikt var det ett dåd av en av traktens många pumor. Vi vandrade vidare till ett litet isolerat bestånd av *Nothofagus antarctica* som vittjades på en frökollekt, dess-värre av låg kvalitet. Denna nationalpark var en mäktig upplevelse även om vädret kunnat vara gynnsammare och att säsongen för blomstrande perenner inte var den rätta.

Los Glaciaros

Efter vidpass 50 mils resa söderut på usla grusvägar nådde vi orten El Calafate, som gett namn till eller möjligen fått det av den "blåbärsbärande" calafatebusken, d.v.s. *Berberis buxifolia*. Vi tog oss ut till södra delen av den 6000 km² stora nationalparken till sjön Lago Argentino. I en av kanterna kunde vi med båt komma intill en av parkens 13 större glaciärer och där se och höra de spektakulära kalvningarna. Från båten betraktade vi sydsidan på ett berg som i det granna höstvädret lyste kopparrött. Frosten hade färgat löven på *Nothofagus pumilio* vilket skapade en extraordinär färgkombination med det röda speglande i det blågrönvita, nästan mjölkiga glaciärvattnet. Väl iland strövade vi utmed sjön och fann en prunkande växtlighet särskilt på uddarna. Fortfarande blommade några exemplar av scharlakansfuchsian, *Fuchsia magellanica*, och jag försökte finna vackra individer med stora klockor och rena färgkombinationer. Men kollekt kunde tas, dock av obestämd kvalitet. I de torrare slutningarna 150-350 m.ö.h. fann jag stora mängder fröställningar av den höga, gulfärgade orchidén, *Gavilea lutea*, och en våldsam frösättning hos den rödblommade busken *Embothrium coccineum* varvid flera frökollekter med lätthet kunde bärgas. De tre kanske hårdigaste sydbokarna noterades också, d.v.s. *N. antarctica*, *pumilio* och *betuloides*.

Torres del Paine

Efter att på nytt ha lämnat Argentina, nådde vi den 15 mars den chilenska nationalparken Torres del Paine. Den är av FN klassad till biosfärreservat och hyser en 32 mil lång inlandsis, den största ismassan utanför Grönland och Antarktis. Den är känd för en märklig bergsarkitektur med bl.a. en topp på 3248 meter och klippväggar formade till en gotiskliknande katedral med tusen meter höga fasader omgivna av turkosblå issjöar.

Vid det förra sekelskiftet utförde svenska vetenskapsmän en betydelsefull forskning i området. Tre sjöar är uppkallade efter dessa pionjärer, nämligen Lago Nordenskiöld, Lago Skottsberg och Lago Dickson (efter O. Dickson, mecenat vid Otto Nordenskiölds kartering av detta område). Geologen Percy Quensel gav, när han red förbi, en dittills okänd sjö namnet Lago Skottsberg. Han upptäckte också den stora glaciären Upsala i området.

Vi hade tur med vädret och solen formligen glödgade de tre bergstornen. De var också behagligt att i slutningarna upp mot dessa ivrigt samla frö från de två sydbokarna *Nothofagus pumilio* och *N. antarctica*, där den senare generellt växte på sämre ståndorter. Sankt, magert eller vindutsatt. Inget träd nådde över 5-6 meters höjd. Det dendrologiska utbytet var i övrigt begränsat. Där emot gladdes jag högeligen åt att smyga mig fram mot en ansenlig flock flamingon som sökte föda i den grunda Lago Nordenskiöld samtidigt som en kondor överraskat tvingades ta höjd p.g.a. min manöver.

Carl Skottsbergs arboretum i Punta Arenas

I Sverige tycks idag endast en gles skara, utom möjligtvis brevbärarna i Göteborg, känna till namnet på den framlidne botanisten och forskningsresanden Carl Skottsberg som efterhand blev professor och chef för Göteborgs

botaniska trädgård m.m. I Argentina, men kanske främst i Chile, betraktas hans vetenskapliga forskningsfärder och originalstudier fortfarande som epokgörande för kännedomen om bl.a. kärllväxterna i det sub-antarktiska Sydamerika. Ett mindre arboretum och några forskarbyggnader har till hans ära anlagts i kanten av Chiles sydligaste stad, Punta Arenas. Detta besökte vi självfallet. Vi vandrade i trädgården och fick med stor hjärtlighet ta frökollekt efter behag. Jag nöjde mig med frö från prästkragsbusken *Chiliodendron diffusum*, den vintergröna, lågväxande busken *Baccharis magellanica* och *Adesmia boronioides* samt ett par sticklingar från vinbäret *Ribes magellanicum*. Det var en underlig känsla att så här långt från hemmet trava runt med en lokal botanist som väl beskrev Skottsbergs gärningar och samtidigt kunna betrakta en staty av vår man i halvfigur. Tyvärr solkades min nationella stolthet av att arboretet på grund av penningbrist var i usel kondition. Det skulle vara en välgärning om Göteborgs botaniska trädgård eller stadens universitet på ett eller annat sätt kunde komma ihåg sitt "annex" i sydligaste södern!

Eldslandet nästa!

Tidigt på morgonen den 17 mars bordade vi den reguljära färjan i Punta Arenas för färd till den chilenska orten Porvenir på Eldslandet. Vädret var soligt men isande kallt. En hård västanvind ilade genom kroppen när jag stod på översta däck och blickade ut över Magellans sund. När intet land syntes och dyningen gick hård med endast albatrosser närvarande trängde mina tårar fram. Jag fick vända mig bort, jag skämdes men i detta nu genomförde jag en av mina starkaste barndomsdrömmar. Jag var handfast på väg till Eldslandet – Tierra del Fuego!

Åtskilliga timmar senare, efter att fartyget haft stor vindavdrift från sin reguljära rutt,

kom vi i skydd av hamnpiren och landade på ön. Sedan bar det snabbt av österut i ett klassiskt patagoniskt slättlandskap. Målet för dagen var världens sydligaste stad, Ushuaia i den argentinska delen av Eldslandet. Det är en längre färd än vad man föreställer sig.

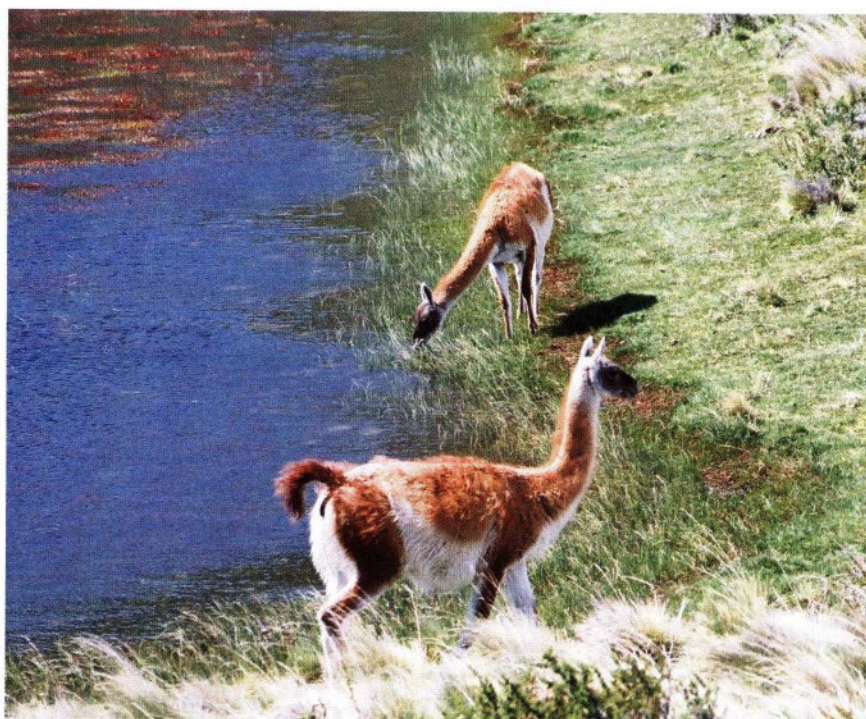
Landskapet övergick från monotont grässtäpp i norr till böljande engelsk parkmark på mellersta ön och längst i söder till en bergig, vild fortsättning på Anderna. Däremellan skymtade långgrunda havsvikar och azurfärgade småsjöar kantade av snöklädda fjäll.

Vi anlände på kvällen till den lilla staden med cirka 25 000 invånare och fann omgående natthärbärge där unga ryggsäcksresande redan huserade. Vi fick en egen sovsal och jag bestämde mig för, till skillnad mot mina estländska färdkamrater, att gå ut och äta en god middag. Det var fredagskväll, vi hade levt mycket spartanskt och nu hade jag nått mitt sydmål. Det skulle firas med en flaska gott argentinskt vin istället för den pisco de andra fått smak på.

Efter en hyfsad måltid kom jag åter till för-läggningen. Där var hög stämning. Av est-ländarna såg jag intet men väl uppsluppna ungdomar från Buenos Aires och Sao Paulo med flera platser. Jag blev inkastad i roligheterna och rätt som det var antrade vi ett diskotek efter nattlig bilfärd. Min klädsel var fältmässig till skillnad från den designade nakenhet argentinskorna bestod. Det var en fröjd att se med vilken bravur latinamerikanerna behärskade tekniken på dansgolvet. Nåväl att dansa i kängor och militärkläder hade skett förr och fungerade, även om jag kände mig som en manlig, exotisk lantlolla. Vid femtiden på morgonen fann jag för gott att dra mig hem. Stämningen var på topp så jag fick ensam sköta hemgången. Vad göra? Taxi fanns inte att tillgå så jag tog fram min GPS och med dess hjälp marcherade jag

En udda
trädgård vid
valmuséet i
Haberton,
sydöst om
Ushuaia,
Eldlandet,
21/11 -02.

Betande
guanacor i
nationalparken
Torres del
Paine, Chile,
23/11 -02.

Den sydligaste delen av Eldslandet, Tierra del Fuego. Utsikt från Glaciar Martial med sydboksskog av *Nothofagus betuloides* och *pumilio*, 19/11 -02.

Jättegunnera *Gunnera chilensis* i kalltempererad regnskog, södra Chile mellan Chaitén och Puerto Aisén, 10/3 -00.

Glaciar Upsala, Los Glaciaros, södra Argentina, 25/11 -02.

lugnt och metodiskt hem. En bra pryl – inte bara för växtregistreringar!

Växtinsamlingar i södern

Av flera rapporter⁹ har framgått att insamlat lignosfrö och plantor från Eldslandet överlag har klarat sig bäst i det nordiska klimatet. Indikation finns även att den nederbördsfattigare argentinska delen av ön i söder är att föredra framför den regnrikare chilenska. Så vitt jag vet är det sämre belagt hur skillnaderna i överlevnad ser ut för insamlade frön på olika altituder. Dock brukar nederbörden här tillta med stigande höjd, men om det kompenseras av ökad hårdighet av andra orsaker är ovisst.

För jämförelse med svenska förhållanden kan nämnas att Ushuaia är beläget 21 m.ö.h. på latitud S54°49' och longitud W68°19'. Nederbörden är förhållandevis jämn över året, cirka 50 mm i månaden med toppar i augusti och januari. Sydvintern kulminerar i augusti med minimitemperaturer ned till minus 20°C, medan sommartemperaturen kan överstiga plus 25°C i januari, även om den normalt ligger runt plus 15°C (efter M. J. Dimitri, 1972).

Dessa kunskaper blev utgångspunkt för tre expeditionsdagar i Ushuaias närhet, nämligen till bergsmassivet Glaciar Martial, glaciärsjön Laguna Esmeralda och nationalparken Parque National Tierra del Fuego. Förutom att de var inom behändigt räckhåll representerade de i viss mån olika växtsamhällen och zoner även om mitt huvudintresse var studier av *Nothofagus*.

Den 18 mars nyttjade vi möjligheten att på ett enkelt sätt ta oss upp till trädgränsen, cirka 900 m.ö.h. via Glaciar Martials liftsystem. Från stolliften hade vi en strålande utsikt både mot den snöklädda bergstoppen och den klassiska vyn med Ushuaia invid Beagles kanalen. Från luften kunde vi med lätthet också se mäng-

der av runda, gulbruna bollar av den parasiterande svampen *Cyttaria darwinii* i topparna på sydboksskogen av *N. pumilio*. Efter att ha nått linbanans översta punkt valde jag att söka mig till krattskogen av cirka 3-5 meter höga *pumilio* med s.k. krummholzväxtform. En stor del av träden och dess småväxta syskon hade efter några natters snöfall på upp till 1000-metersnivån antagit en vacker röd höstfärg. Här samlade jag in ett tiotal småplantor. Ingen frösättning förekom detta år. Fram till i oktober 2003 har dessa plantor, med få undantag, på friland och utan vintertäckning klarat sig väl i Stockholms yttre skärgård. Vid foten av dessa sydbokar växer den lilla, nätta gunneran *Gunnera magellanica* som måste ha kommit med jorden vid insamlingen. Trots att Glaciar Martials bergssidor är branta finns många fuktiga partier. Förutom gunneran är det krypande bäret *Empetrum rubrum* allmänt.

På nervägen fann jag på cirka 400-metersnivån de första *Nothofagus betuloides*. Här var växtligheten både tätare och med en större artsammansättning. Vi noterade bl.a. *Drimys winterii*, *Maytenus magellanica* och *Embothrium coccineum*. Även från denna plats växer tre småplantor av *Nothofagus betuloides* i godan ro ute på Svartlöga. Vi får se hur länge de uthärdar det nordliga och sannolikt alltför torra klimatet.

Den 19 mars beslöt jag mig för att ensam utforska området kring Laguna Esmeralda då de övriga ville skåda pingviner vid kusten. Efter att ha blivit avsatt från bilen sex mil nordöst om Ushuaia vandrade jag in i en vattensjuk skog huvudsakligen bestående döda eller döende *Nothofagus antarctica*. Trodde först att även detta var resultatet av "plötslig sydboksdöd", men fann senare en bäverhydda. Här kunde jag beskåda ett stort område som höll på att dränkas på grund av en från Nordamerika tidigare införd bäverstam!

Efter att med svårighet passerat det över-

svämmade området kom jag upp på torrare partier och fann i ett sydläge flera fruktbarande sydbokar, både *antarctica* och *pumilio*. I min ensamhet var det en fest att lugnt och prydligt göra en stor fröinsamling. Sedan bar det av uppåt mot den azurfärgade issjön. Invid denna växte små bestånd av *betuloides* av "krummholst"-form, dock utan frösättning. Efter att ha tagit ett blixtdopp i sjön påbörjades återtåget för att komma fram till vägen i tid för gemensam återfärd till Ushuaia.

Den 20 mars besökte vi den argentinska nationalparken som ligger intill den chilenska gränsen. Vårt besök var avtalat och vi blev vänligt och initierat guidade av parkvakten. Den del av området vi hann genomforsa liknade vad vi tidigare sett runt Ushuaia, men något fuktigare och frodigare. Växarterna var således desamma men i större mängd. Även i nationalparken hade bävvar etablerat sig och förändrat landskapsbilden trots en intensiv jakt. I kanten av en myr gjordes kollektorer av *Chiliotrichum diffusum*, *Gunnera magellanica*, *Berberis buxifolia* och *Nothofagus pumilio*. Ute på myren växte småträdd av *Nothofagus antarctica* samt *Sphagnum magellanicum*. Siluetten var densamma som en

vacker norduppländsk myr samtidigt som jag förbannade min okunnighet att hela vägen från Tyresö ha släpat vitmossa till världens ände. Allt för att effektivt skydda mina småplantor till framkomsten i Sverige.

Återtåget

Färden söderut var nu till ända. Vi hade utan stora missöden fått uppleva Patagoniens storslagna landskap och fantastiska djur- och växtvärld. Därtill hade vi haft tur med vädret och mötts av både vänlighet och hjälpsamhet av alla vi träffat. För egen del gjorde jag ett 80-tal frökollektorer samt tog ett antal småplantor och var nöjd med det. För att hinna bese Buenos Aires några dagar innan hemfärden bestämde vi oss för att så snabbt som möjligt ta oss till Bariloche och återlämna fordonet. Nu nyttjades de stora vägarna istället för de grussträngar vi tidigare träcklat oss fram på. Det var stor skillnad, men den vidunderligt vackra argentinska stäppen blev inte mindre av att resan gick fortare. Det sista botaniska tillägget blev att vi i branta sydslutningar nära El Bolson skådade barrträdet *Austrocedrus chilensis*. Det blev en trevlig avslutning på vår patagoniska färd.

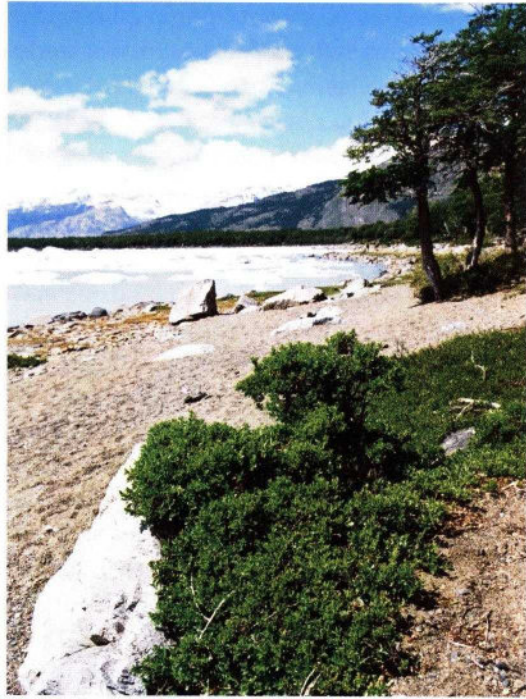
Om författaren

Sten Ridderlöf är pensionerad bankdirektör från Stockholm med omfattande naturintressen inom främst dendrologi och ornitologi. Styrelsemedlem i FDP sedan 1994. Även medlem i bl. a. International Dendrology Society (IDS), The Magnolia Society (TMS), The Maple Society, Dendrologiska Sällskapet i Finland, Svenska Rhododendronsällskapet och Kiviks-Esperöd

Arboretet. Han har under senare år företagit forskningsresor till bl. a. Karpaterna, ryska Fjärran Östern, Nya Zeeland och Patagonien. Flera av de botaniska färderna har skildrats i Lustgården. Målet har varit insamling av dekorativa lignoser möjligen härdiga i Mellansverige. Fröer och unga plantor drivs upp och testas i hans skärgårdsarboretum Lassas hagar på Svartlöga i Stockholms yttre skärgård.

Författaren, Sten Ridderlöf, på växtjakt i sydligaste Sydamerika.

Krummholzvåxtform av *Nothofagus betuloides*, los Glaciaros, Argentina, 26/11 -02.

Blommande *Notofagus*

Stam av ung *Nothofagus pumilio*, Glaciar
Martial, Eldslandet, 19/11 -02.

Formklippta cypresser, Porvenir, chilenska
delen av Eldslandet, 21/11 -02.

Abstract

The author has twice visited Patagonia, the vast region at the tip of the South American continent. The first visit was in the autumn (March, 2000), the second in the spring and early summer (second half of November, 2002). The expedition referred to in the article travelled the entire length of Argentina and through the Chilean section of Patagonia. In a single month, the Swedish-Estonian expedition crossed the high Andes several times on its way south from the provinces of Rio Negro and Chubut in Argentina to the southern tip of Tierra del Fuego. In Chile's southern coastal region, from Valdivia via Osorno, Puerto Montt, Chaiten, Puerto Aisen to Punta Arenas, we met an almost Mediterranean climate, as well as cool temperate rain forests and, finally, cold oceanic conditions. The high precipitation in this area is an obvious contrast to the very low rainfall east of the mountain ridge on the vast steppes and semideserts in Argentina. The expedition travelled through areas where "normal" precipitation could be of up to four meters a year, as well as areas with less than 200 mm. Ecological factors featured altitudes that varied from sealevel to 5000 meters, windy to extremely stormy conditions, and shifts in latitude from approximately 40 to 55 degrees, all contributing to the broad range of Patagonian flora. This may also be partially due not only to differences in species but also to variations in the hardiness of single species when distributed over a wide area.

The first expedition defined a number of key objectives. It hoped to learn about the exotic South American dendroflora in general and the southern beech (genus *Nothofagus*) in particular. The expedition, after receiving national permits, also wanted to collect seeds

and small plants from these and other attractive or interesting trees and shrubs, such as the Firebush *Embothrium coccineum*, *Araucaria araucana*, *Fuchsia magellanica*, *Berberis* species, *Ribes magellanicum* and others. The hope was to find hardy examples of decorative dendrospecies that could be cultivated in southern Scandinavian gardens, as a small addition to the very limited number currently cultivated.

The second expedition was a private follow-up to the most spectacular places and promising areas visited the first time. Instead of driving across half a continent of miserable roads, albeit fascinating landscapes, a flight from Buenos Aires took the author directly to Ushuaia, the most southern town in the world. The spectacular route was from Tierra del Fuego through Torres del Paine in Chile to Los Glaciaros near El Calafate in Argentina. A mere 3000 kilometers in 10 days. Arriving on November 18, the mountains around Ushuaia were all under snow. *Nothofagus pumilio*, *N. betuloides*, *Ribes magellanicum*, *Berberis ilicifolia*, *B. buxifolia* and *Embothrium coccineum* were all in full bloom near on the coast, at the Beagle Channel. In contrast, at about 700 m on the Martial Glacier, near Ushuaia, the deciduous *Nothofagus pumilio* and *N. antarica* and others were still in bud. Most of the plants collected on these two expeditions came from these massifs of the Andes. Around November 25, a twoday snowstorm blanketed the coastal area in some 20 centimetres of snow. It was fascinating to see the fragile, light green leaves of southern beeches and the marvellous red blooms of the Firebushes in deep snow. Clearly, this very southern population must regularly withstand a much harsher climate compared

to that further north.

Some of these patient plants have now survived three years outdoors in the Stockholm archipelago. In the highly unfavourably climate conditions that prevailed in southern Sweden in 2002/2003, none of *Nothofagus antarctica* showed any damage, *N. pumilio* suffered a limited amount and the evergreen *N. betuloides* was more severely affected. *Embothrium coccineum* collapsed totally, as did much of *Juniperus communis*, a local species.

A more extended study, however, should produce more reliable results. At present, it at least seems that the ornamental *Nothofagus pumilio*, apart from the *N. antarctica* already used, can be grown on favourable sites in southern Sweden. One probable requirement is that plant material should be taken from the very south, preferably Tierra del Fuego. The adjustment will then be easier because of similarities in daylight, climate and so on.

Noter

¹ **Ridderlöf, S.**, 2001, *På jakt efter växter i björnrike*, Lustgården Årg 81.

² **Ridderlöf, S.**, 2000, *I de sydligaste sydbokarnas land*, Lustgården Årg. 80.

³ **Donso Zegers, C.**, 1978, *La Silvicultura de Nothofagus en Chile*, forskaruppsats, Departamento de Silvicultura y Conservación, Berkeley, CA, USA.

⁴ **McCreary, D.**, 2002, *Sudden Oak Death Update*, Oak News & Notes, International Oak Society, CA, USA.

Swain, S., 2002, *An Update on Phytophthora ramorum, Causal Agent of Sudden Oak Death*, International Oaks, The Journal of International Oak Society, Issue No. 13, USA.

⁵ **Fajrom, A.**, 2001, *World Checklist and Bibliography of Conifers*, Second edition, The Royal Botanic Gardens, Kew, UK.

⁶ **Mitchell, A. & Wilkinson, J.** (Sv. bearbetn. Nitzelius, T.), 1983, *Träd i Norduroopa*, Bonnier Fakta Bokförlag.

⁷ **Donso Zegers, C.**, 1998, *Árboles Nativos de Chile. Guía de Reconocimiento*, Marisa Cuneo Ediciones, Valdivia, Chile.

⁸ **Chatwin, B. & Theroux, P.**, 1995, *Åter till Patagonien*, Brombergs Bokförlag.

⁹ **Søndergaard, P.**, 1998, *Erfaringer med dyrking av sørbok, Nothofagus, i Vest-Norge og Danmark*, Årringen 1997, Universitet i Bergen, Norge.

Ødum S., Hjerting, J., Søegaard, B., 1976, *The Nordic Arboretum Expedition 1975 to Argentina and Chile*.

Ødum, S., 1989, *A 10 year trial with South American trees and scrubs with special regards to Nothofagus spp.* Annales Societatis Scientiarum Färoensis, suppl. 14.

"Thorells lummiga trädgård" är titeln på denna bild, tagen omkring 1900, några år efter nyanläggningen. Fotograf okänd.

Trädgården på Odensnäs

- en resa i tiden

Text: Erika Flygare

Några kilometer söder om Ängelsberg i norra Västmanland ligger Odensnäs, en under många år slumrande idyll som väckts till liv av sina entusiastiska ägare Marie Bjernedahl-Swärd och Jonas Swärd. Huset med sin inredning bl.a. vackra textilier, står så som mormor en gång lämnade det, idag används det som restaurang och plats för högtidliga fester. Trädgården vilar fortfarande men har under ett par år varit föremål för genomgång då planer finns att restaurera den. På föreningens sommarresa år 2002 besöktes Odensnäs.

byn Västervåla, några kilometer söder om det västmanländska världsarvet samhället Ängelsberg, ligger Odensnäs.

Gården, som tidigare hette Skrivaregården, har gamla anor, men nämns inte i skriftliga källor förrän under 1600-talet. Tidigare låg här en bergsmansgård, men i slutet av 1800-talet fick Odensnäs en ny huvudbyggnad, ritad av en av dåtidens mest erkända arkitekter, Isak Gustaf Clason. Han skapade kända byggnader som Östermalms saluhall och Hallwylska palatset i Stockholm men har även ritat ett antal mindre omtalade hus som Odensnäs samt ytterligare två villor i Ängelsberg.

Det var dåvarande ägarna till Odensnäs, brukspatron Gustav Thorell och hans hustru Anna, som ville rusta upp gården. Några år efter det att det nya huset stod klart kontaktade de länsträdgårdsmästare Johan Larsson i Västerås och bad honom att rita och anlägga en ny trädgård.

Under 1900-talets mitt förföll dock trädgården, gångar lades igen och odlingar upphörde. Idag återstår endast enstaka objekt, som exempelvis ett antal träd av vilka några är fruktträd. Odensnäs ägs idag av paret Jonas Swärd och Marie Bjerndahl-Swärd. De har som mål att återskapa Odensnäs som det såg ut runt sekelskiftet och ge sina gäster en känsla av att de kliver in hos brukspatron Gustav och Fru Anna Thorell.

Odensnäs anses av Västmanlands läns museum ha ett mycket högt bevarandevärde. Frågan om att byggnadsminnesförklara fastigheten väcktes för flera av byggnaderna redan 1992. År 2002 föreslog läns museet att ett vårdprogram skulle arbetas fram för trädgården. Efter att länsstyrelsen i Västmanlands län beslutat att bidra med medel kopplades jag in för att arbeta med projektet i form av ett examensarbete, inom ramen för utbildningen till landskapsarkitekt vid SLU i Uppsala.

I rapporten har jag beskrivit Odensnäs

historia och aktuell status samt gjort en noggrann analys av gårdens olika värden. Med utgångspunkt från analysen har jag sedan gjort ett förslag till vårdprogram. Detta ska ligga till grund för en kommande restaurering av trädgården, förutsatt att det går att finansiera.

Trädgårdens historik

Skrivaregården finns utritad på en geometrisk karta från 1698. Till gården hörde en humlegård med 362 stänger samt en kålgård. Ett litet inhägnat område benämnt "trägård" finns också markerat på kartan. Vad som ingick i den står dock inte att läsa.

På kartan från storskiftet år 1790 har Skrivaregården delats upp i en nedre och en övre gård, varför det fanns humlegårdar, kålgårdar och "trädgårdar" i två uppsättningar. Själva hustomten hade också växt sedan 1698.

Vid laga skiftet 1857 beslutades att den nedre Skrivaregården skulle flytta närmare sjön så att varje gård skulle få mer utrymme och komma närmare sina ägor. År 1886 köpte ägarna av övre Skrivaregården, som då börjat kallas Odensnäs, in nedre Skrivaregården och rev kort därefter dess byggnader för att förbättra utsikten mot sjön Åmänningen.

Paret Thorell, som då levde på Odensnäs, hade stora planer för gården och lät Isak Gustaf Clason rita ett nytt bostadshus. Clason ville lägga det nya huset vid sjön, men Thorells motsatte sig detta och det placerades slutligen precis intill det gamla bostadshuset, som revs när det nya stod klart.

Det nya huset är byggt i tegel och putsat med gulslammad spritputs. Det har torn och flera utbyggnader samt arbetade trädetaljer vid entreer och veranda.

I Odensnäs gårdsarkiv finns en brevkädda adresserad till "Trädgårdsinstruktören Herr Joh. Larsson Westerås" daterad den 9 sep 1895. I texten läser vi:

"Anhåller om Ni ville hafva godheten resa hit nu på hösten så snart som möjligt för att uppgöra plan till trädgårdsanläggning, samt ordna om plantering af träd och buskar å redan gjorda plan....".

Redan samma månad reste Johan Larsson till Västervåla för att ta itu med ritningarna till trädgården. Själva planteringsarbetet startade dock inte förrän nästan två år senare i maj 1897. Larsson gjorde en huvudritning för Odensnäs trädgård samt en för ett område väster om trädgården. Den senare ritningen förefaller dock inte ha genomförts. I gårdsarkivet finns utöver detta, även två skissartade ritningar för trädgårdens nordvästra del.

Den stora trädgårdsritningen innehöll ett

omfattande system av både slingrande och rätlinjiga gångar. I trädgårdens västra del föreslogs nyttodlingar i rektangulära kvarter medan prydnadsavdelningar var tänkta kring huvudbyggnaden och de östra delarna. Över stora delar av ritningen placerade Larsson tilltänkta lövträd tätt intill varandra. På huvudritningen finns också en del redan befintliga trädgårdselement markerade som fruktträd och rabatter. Bland annat växte det en tre-stammig björk i den ursprungliga trädgården – detta träd finns kvar än idag.

Vid studier av fotografier från 1900-talets första årtionden kan vi se att trädgården till stor del anlades enligt ritningen, även om inte alla detaljer genomfördes. Speciellt intressant är den forna fruktträdgården, som efter läns-

"Grusgång mellan flyglarna". Promenad på en av Odensnäs tidigare grusgångar. Fotograf okänd.

”Vårdag i trädgården”. Odensnäs odlingar var som synes mycket välskötta. Tre damer, med trädgårds-kullan Kerstin i mitten, poserar framför på 1920-talet framför en upphöjd odlingsbädd. Fotograf okänd.

trädgårdsmästarens planer planterades med träd i dvärgform.

Dvärgträd är i själva verket vanliga sorter som ympats på ett mycket svagväxande underlag. Vid den tiden ympade man så nära marken att resultatet så småningom ofta ledde till att den ympade delen slog rot och bildade ett rotäktat träd. Det kunde därefter växa till och förlora dvärgformen. Flera av de fruktträd som finns kvar på Odensnäs kan, av fotografierna att döma, vara dvärgträd som vuxit sig stora.

Det var inte bara frukt som odlades på Odensnäs. Omfattande odling av grönsaker skedde också och räkenskapsböcker visar att en viss försäljning skedde. Arbetet med odlingarna utfördes under årens lopp av olika personer. Under 1920- och 30-talen kom varje sommar en ”trädgårdskulla” från Dalarna för

arbete i trädgården. Även pigor och en inhyrd trädgårdsmästare tjänstgjorde. Senare uppgifter talar om att lantbrevbäraren arbetade i trädgården efter avslutat skift, men även herrskapet på gården tyckte om trädgårdsarbete och hjälpte till med detta.

I trädgårdens prydnadsdelar fanns både buskage med prydnadsbuskar och rabatter i symmetriskt mönster efter tysk stil. Exempel på växter som odlades på gården är rosor, schersmin, dahlior, trädgårdsiris och montbretia. Flera buskage finns fortfarande kvar medan de flesta rabatterna är borta.

Troligen planterades aldrig den mängd lövträd som föreslogs av Larsson, eller så skedde en gallring ganska snart efter anläggningen. På fotografier ser det nämligen betydligt glesare ut än vad som anges på ritningen.

"Hagen". Denna björkhage vid sjön Åmänningen användes förr som promenadpark. Här 1930-tal. Fotograf okänd.

Hagen

Äldre fotografier och brev visar att folket på Odensnäs inte bara njöt av trädgården runt husen utan också utnyttjade en björkhage vid sjön Åmänningen som promenadpark. Området kallades "Hagen" och nämns av Ingrid Eriksson på Odensnäs i ett brev till fästmannen Erik den 25 april 1919:

"Tänker att du kommer hem något i sommar eller kanske i pingst, och då kan vi träffas i drömmarnas hage. Nu skiner vårsolen så varm och snart knoppas björkarna där."

I ett senare brev till Erik, den 26 juni 1919, skriver hon:

"En e.m. voro vi, Mor, Kerstin, Tant och jag, nere i hagen, och där är ljuvligt."

Hagen röjdes regelbundet från sly och städades så att den, under sommaren, hade en parkartad karaktär med glest växande björkar och betande kor. I anslutning till hagen fanns en brygga med badhus och omklädningshytt. Idag finns endast hytten kvar och hagen har till viss del vuxit igen. Röjningsarbeten pågår dock och djur kommer så småningom, precis som förr, att beta hagen.

Trädgården förfaller

Under 1960- och 70-talen fanns inte längre det intresse och den arbetskraft som krävdes för

att hålla trädgården i sitt forna, mycket väl-skötta, skick. För att förenkla skötseln lades de flesta gångarna igen och samma sak gäller nyttoodlingarna. Samtidigt gjordes en del andra rationaliseringar. Rabatter och buskage samt fruktträdgård lämnades mer eller mindre för fri utveckling. Idag sker extensiv skötsel som till viss del förhindrar fortsatt förfall. Några mindre restaureringsprojekt har startats.

Odensnäs värde

En stor del av gårdens värde ligger i den av Isak Gustaf Clason ritade huvudbyggnaden och på så sätt är också trädgården värdefull som tillhörande element.

Trädgården har dock också egna värden bl.a. som en representant för länsträdgårdsmästarnas odlingsfrämjande sätt att arbeta. Läget, vid världsarvsorten Ängelsberg och sjön Åmanningen, med den genomlöpande Strömsholms kanal samt den vackra bergslagsnaturen, ökar värdet ytterligare. Kombinationen av det påkostade huset, ritat av en av Sveriges mest kända arkitekter, och en trädgård inriktad på odling, ritad av en okänd länsträdgårdsmästare, är dessutom mycket spännande. I framtiden kan Odensnäs bli en visningsgård som belyser detta på ett mycket bra sätt.

Vårdprogrammet

Även om trädgården förfallit och mycket har försvunnit så har det inte tillkommit så mycket. Trädgården sover mer eller mindre en törnrosasömn. En restaurering skulle därför inte behöva innebära en konflikt med senare tillskott som annars är vanligt vid dylika projekt. I programmet föreslår jag att den trädgård som fanns vid sekelskiftet 1900 återskapas, men med en anpassning till den verksamhet som numera pågår på Odensnäs.

Naturligtvis måste programmet anpassas till de resurser som går att ordna för den framtida skötseln. Det viktigaste i starten är att se

till att de kvarvarande resterna av trädgården får den skötsel som krävs. Där ingår bl.a. trädbeskränning samt röjning av sly och fällning av sjuka träd. Därefter är det lämpligt att ta fram det forna gångarna som kommer att återge trädgården en stor del av dess struktur.

En restaurering av fruktträdgården står också högt på listan då fruktodling var en viktig del av Odensnäs identitet. Om möjligt bör fruktträd i dvärgform väljas. Den ympade delen på dagens dvärgträd har inte samma tendenser att slå rot som tidigare eftersom ympstället numera ligger högre från marken.

Rabatter bör även anläggas efter det gamla mönstret samt buskagen restaureras och kompletteras. Arbetet med björkhagen pågår redan och ska enligt programmet fortsätta.

Abstract

The garden at Odensnäs was planned in 1895 and has been kept at almost the same status since then. In later years it has been neglected and a program for reconstruction has been accepted. The house, designed by a wellknown Swedish architect, Isak Gustaf Clason, looks the same today as when it was completed around 1880.

Om författaren

Erika Flygare är i agronom med naturvårdsinriktning och har tidigare arbetat bl a på Länsstyrelsen i Västmanlands län. Sedan 1999 har hon varvat arbete med studier på programmet för landskapsarkitekter vid Sveriges Lantbruksuniversitet, SLU, i Uppsala. Vid tiden för artikelns tryckning håller hon på att avsluta sin sista kurs på utbildningen och söker samtidigt efter ett lämpligt arbete som landskapsarkitekt.

Ekarna i Königsberg

av Eike Jablonski

Sedan järnridån slöts kring Ostpreussen efter andra världskriget och befolkningen drivits ut har den s. k. Kaliningradenklaven varit helt slutet för besökare utan särskilt tillstånd. Ett dekret från den sovjetiska administrationen 1945 "Angående tillfällig namnändring på gator, parker, torg, orter..." skulle radera ut alla etniska spår av den ursprungliga befolkningen. Trots det kan man fortfarande finna intressanta "lämningar" när det nu genom Sovjetunionens sammanbrott åter blivit möjligt att besöka området. I artikeln koncentrerar sig Eike Jablonski på att notera vad som finns kvar av planterade ekar.

En av de äldsta städerna runt Östersjön är Königsberg (sedan 1945 Kaliningrad) som fick stadsrättighet år 1286. Staden växte upp i skydd av ett fäste grundat av Ryska Orden. Så tidigt som 1544 grundades universitetet. Staden var och förblir regionens kulturella huvudstad.

Immanuel Kant, den välkände filosofen, föddes här och höll sina föreläsningar på universitetet där även några berömda botaniker varit verksamma. Vid sidan om Königsberg finns det ett antal mindre städer i enklaven bl.a. Pillau, Insterburg, Gumbinnen, Labiau, Braunschweig, Tilsit, m.fl.

Königsberg ligger ungefär lika nordligt som Nyköping på Falster och Flensburg i Schleswig-Holstein. Staden har förbindelse med Danzigbukten via floden Pregel och lagunen Frisches Haff. Klimatet påverkas här av det ryska kontinentala klimatet. Detta ger ett övergångsklimat, kännetecknat av:

- en kall vinter med temperaturer under -20°C,
- en lång vinter från november till mars,
- en kort vår,
- anmärkningsvärda avvikelser från medeltemperaturen under en och samma månad,
- första höstfrostn någon gång redan

- under första veckan i september,
- sista vårfrosten mellan mitten av april och mitten av juni,
- en årsmedeltemperatur på 7,0 - 7,5°C och en årsmedelnederbörd på omkring 600 mm.

De två inhemska ekarna i Königsberg är *Quercus robur* och *Quercus petraea*. Båda kan bli upp till 25 meter och har ofta utomordentliga stammar som ger ett mycket värdefullt virke. När man promenerar på gatorna i staden upptäcker man de vackra alléerna av vilka många består av ek. Utöver *Quercus robur* kan man finna dess kultivar 'Fastigiata' och även *Quercus rubra* och *Quercus palustris*.

I grannskapet finns många vackra parker. En av de största är Kulturparken. Här finner vi många träd av de inhemska ekarna men även några planterade arter och former. På många platser kan 20 m höga *Quercus cerris* påträffas. *Quercus macranthera* är inte sällsynt. Av *Quercus bicolor* finns det ett par mer än 100-åriga, höga och välvuxna träd. De är 15-20 m. och växer på två skilda ställen i staden.

Amerikansk ek, *Quercus macrocarpa*, har ganska ofta planterats. Stora exemplar på upp till 21 meter påträffas vid zoo där man finner

en vacker samling planterade träd vid sidan om sibiriska tigrar.

Det tyska dendrologsällskapet höll sitt årsmöte i Königsberg 1922. De besökte då zoo och skrev i årsboken om två *Quercus macrocarpa*, planterade omkring 1895. *Quercus imbricaria* tas upp i rapporten men idag kan vi inte finna den. *Quercus frainetto* växer fortfarande på några platser. Enligt de tyska dendrologernas rapport fanns det även ett *Quercus robur frainetto x pubescens* i den botaniska trädgården. Denna hybrid finns inte kvar idag. Några andra ekar som tas upp som *Quercus mongolica*, *Quercus libani*, *Quercus pyrenaica* och den städsegröna *Quercus x turneri 'Pseudoturneri'* fanns planterade i botaniska slottsträdgården 1922 men finns inte längre kvar. Kanske förstördes de under kriget.

Av *Quercus petraea* finns några få former planterade i Königsberg. En vacker *Quercus petraea 'Mespilifolia'* står i Kulturparken och är omkring 17 m hög. I universitetets botaniska trädgård planterades två *Quercus petraea 'Laciniata'* kring sekelskiftet och är nu över 17 m höga. På samma plats finner man *Quercus petraea ssp iberica* - en av flera underarter.

Quercus robur har odlats i århundraden. Som resultat av selektion, och i några fall förädling, finns flera dussin former. Höjdpunkten för plantering av dessa kultivarer var mot slutet av 1800-talet, när botaniker, plantskolemän och skogvaktare samlade varje icketypisk form de kunde finna. På den tiden hade några plantskolor mer än 100 former av *Quercus robur* i odling.

Några av de gamla *Quercus robur* kultivarerna finns fortfarande i Königsberg. Den gyllene eken, *Quercus robur 'Concordia'* är välkänd för sitt gyllene, eller mycket ljust gröna bladverk men den anses inte lika härdig som arten. Men det fina trädet i Königsberg, 10 m högt och vitalt, har i årtionden stått emot de svåra vintrarna.

Quercus robur 'Cucullata' med skedlika blad finns på ett fåtal platser i Tubdispanzer Park i Fischhausen, en liten hamnstad 20 km väst om Königsberg. Mycket lik denna är *Quercus robur 'Cucullata Macrophylla'* av vilka träd på upp till 20 m kan påträffas.

Quercus robur 'Fastigiata' och den liknande men slaknare *'Cupressoides'* är planterade i så gott som varje park och i många gamla trädgårdar. Ett omkring 10 meter högt, ganska gammalt *Quercus robur 'Pectinata'*, en långsamt växande kultivar, står i en liten park.

På två platser kan man få se en skymt av hängekar, *Quercus robur 'Pendula'* som kan bli vackra. De flesta "hängekar" saknar dock egentlig hängform. Ofta ser de ut som om de inte vet hur de ska växa och därför förefaller många av dessa som en svag, enkel ek. Men det finns några goda former som ympas och en av dessa finns i centrum.

En av de sällsynta kultivarerna är *Quercus robur 'Umbraculifera'*. I Nederländerna odlades den före 1879 men numera ser man den sällan. Ett fint exemplar, men rund krona, står i Kulturparken i Tilsit - idag en gränsstad där Drottning Luisebron över Memel leder in i Memelland, tidigare en del av Ostpreussen numera Litauen.

Königsberg

under nära femito år Kaliningrad ligger i Östersjöns sydöstligaste hörn med ett alldeles speciellt klimat där Östersjöns vatten och kontinentens landmassa har stark påverkan.

Litteratur

Bertil Lindquist: *Forest Vegetation belts in southern Scandinavia*. Acta Horti Gotburgensis XXII, 1959.

Ann Tenna. *Leben dannach*. Nordostpressen 1986-1993. Tallinn 1994

Om författaren

Eike Jablonski är tysk till börden men flyttade 1995 till Luxemburg för att tillträda en position som föreläsare i hortikultur och dendrologi vid en mindre botanisk trädgård där han också deltar i dess anläggning.

Nya botaniska trädgården i Gumtäkt

Helsingfors Universitets botaniska trädgård grundades 1678 då Elias Tillandz lät inhägnat Åbo Akademiens köksträdgård och började odla läkemedelsväxter. Efter Tillandz död förföll trädgården och först i mitten på 1700-talet byggde linnélärjungen Pehr Kalm upp den på nytt. Han odlade växter i trädgården och på gården Sipsalo på ön Hirvönsalo sydväst om Åbo. Växterna hade han samlat i Nordamerika (1747-51). Trädgården hölls i gott skick ända till Åbo brand i september 1827.

Redan sex veckor efter branden utfärdade tsar Nikolaj I ett påbud att Åbo Akademi skulle flyttas till den nya huvudstaden Helsingfors. Tsaren beordrade 1828 att man skulle reservera ett omkring fem hektar stort område av stadens park i Kajsaniemi för en botanisk trädgård. Redan år 1833 var trädgården färdigplanterad. Sedan dess har botaniska trädgården funnits i Kajsaniemi, Helsingfors nuvarande centrum.

När Helsingfors Universitet i början av 1980-talet planerade att flytta den matematisk-naturvetenskapliga fakulteten till Gumtäkt beslutades det att en ny botanisk trädgård skulle anläggas på Gumtäkts gård.

Anläggningsarbetet startade 1987 och pågår fortfarande. I Gumtäkt finns nu en trädgård för nyttoväxter, *Hortus ethnobotanicus*, en för prydnadsväxter och en växtgeografisk, *Hortus geobotanicus*. I den senare finns avdelningar för Europa, västra och östra Nordamerika, Japan och Fjärran Östern.

Trädgården öppnas för allmänheten år

2010 men man kan redan nu ordna guidade turer för grupper.

Anskaffning av växtmaterialet

Det nya materialet kommer genom ett internationellt fröutbyte mellan botaniska trädgårdar och genom egna exkursioner. För de växtgeografiska avdelningarna i Gumtäkt godkänns endast vildinsamlat material.

I september 1993 gjordes en insamlingsresa till Hokkaido. Året därpå till nordöstra Kina och 1995 till British Columbia-Alberta.

Genom att anlägga Gumtäkt öppnades möjligheter att undersöka hur exotiska arter anpassar sig i södra Finland. Helsingfors Universitet har sponsrat projektet: "Utländska trädgårds- och prydnadsväxters anpassning till förhållandena i södra Finland." Ett samarbete har inlett med Finska Plantskolors Centralförbund samt Lantbruksforskningsanstalten för att finna kanaler för att kommersialisera de bästa växterna.

Förutom i Gumtäkt provas de japanska

insamlingarna i stadsträdgårdarna i Kervo, Kotka och Riihimäki. Lantbruks- och trädgårdsskolorna i Ås, Stjärnsund och Mäntsälä försöksodlar på uppdrag de frö som samlades i Kina. Flera botaniska trädgårdar, arboreta och stadsträdgårdar fick frökollekter och intresserade personer kunde köpa plantor från trädgårdsskolan i Stjärnsund. På så sätt har materialet spritts över Finland, i retur till Gumtäkt kommer information om växternas hårdighet i olika delar av landet.

Studier i vegetationsvetenskap i Finland

Under botanikforskningens tidiga skede i Finland fick två discipliner högt anseende; nämligen kryptogamers taxonomi samt växtgeografi och då särskilt vegetationsvetenskap.

Helsingfors universitet var bland de första institutioner som utvecklade kriterier för hur växtsamhällen borde beskrivas och klassificeras, vad de säger oss om betingelserna på lokalerna och även bland de första att tillämpa kunskapen på jord- och skogsbruk.

Forskningen om vegetationen har utvecklats vidare. De viktigaste vegetationstyperna för skogar, torvmossar och sjöar i Finland är därmed väl kända.

Teorin för bioklimatiska vegetationszoner

Aarno Kalela (1908-77) fokuserade på de regionala sambanden i Finland och Nordamerika. Att Finland är ett tämligen plant land som ligger i den boreala vegetationszonen är en fördel när indelningen av vegetationen i zoner studeras. Kalelas arbete fortsattes av Jaakko Jalas (1920-1999), Teuvo Ahti (1934-) och Leena Hämet-Ahti (1931-). Genom att använda många parametrar och karaktärer från floran, klimatet och vegetationen utvidgade de först det ursprungliga finländska zonsystemet till att täcka hela Skandinavien

och senare till hela norra hemisfären. Det förklarar inte bara kärlväxters utbredning och deras vegetationstyper utan även andra organismers utbredning som mossor, lavar och fåglar.

Som ett resultat av mer än hundra års forskning av flera generationer finländska botaniker har vi nu i våra händer ett mycket värdefullt verktyg: system för bioklimat-zoner. Detta betyder att vi vet och kan förutse vilka områden utomlands som har ett till varje område i Finland motsvarande bioklimat. Detta är en mycket användbar kunskap som kan tillämpas inom jordbruk, skogsbruk och hortikultur. Men hur kan en sådan teori testas? Jo, genom att flytta växter mellan områden med motsvarande bioklimat!

Exkursioner

Trädgårdens exkursion till Japan år 1993 var den andra resan utomlands som gjorts av vår trädgård. Den föregående var när Pehr Kalm besökte i Nordamerika 1748-51!

Organisation

Vår värd i Japan var Hokkaido Universitets botaniska trädgård i Sapporo, och i Kina var det arboretet hos Institutet för tillämpad ekologi i Shenyang. I Kanada stod Devonska botaniska trädgård i Edmonton för värdskapet. Våra värdar organiserade utflykterna och hjälpte oss att identifiera det insamlade materialet. En specialist knöts till projektet för mikroförökning av lignoser från det växtmaterial som vi skickade hem med flygpost.

Japan

Exkursionen ägde rum 1993. Åtta huvudområden på Hokkaido besöktes. Sammanlagt blev det omkring 400 frölotter, fröplantor och grenar (för mikroförökningen).

Eftersom Gumtäkt ligger på gränsen mellan

de hemiboreala och södra boreala bioklimat-zonerna försökte vi att samla vårt material på Hokkaido från orohemiboreala och nedre oroboreala zonerna. Vi förväntar oss att växter från materialet ska vara härdiga i motsvarande zoner i Europa och Nordamerika särskilt i moderat oceaniskt påverkade områden.

Manchuriet

Exkursionen ägde rum i augusti/september, 1994. Större delen av materialet samlades in på berget Changbai och i Baishilazhi naturreservat. Några kollektorer gjordes även i skogsbotaniska trädgården i Changchun.

Changbaiberget

Changbai-shan, "Det långa vita berget" är Manchuriets högsta bergsområde. Dess centrala del är en utslocknad vulkan vars högsta höjd är 2691 m. Vulkanen har haft flera utbrott, senast 1702. Det största inträffade omkring år 1100. I kratern finns en 373 m djup "Himmelssjö". Gränsen mellan Kina och Nordkorea går tvärs genom sjön.

Changbais koreanska namn är Pektiesan ett inte helt okänt namn i tidigare växtfakter.

Vegetationen på Changbai har bevarats i sitt naturliga tillstånd med ringa eller ingen mänsklig påverkan. Området var heligt under Chingdynastin (1644 - 1911). Enligt sägnen sjönk urmodern ner från himmeln i sjön. Sedan hon tvättat sig i kratersjön och ätit av ginsengens röda bär födde hon anfadern till manchukejsaren Nurhachi. Under Chingdynastin var området kejsarens enskilda egendom och effektivt skyddat. För folket var det strängt förbjudet att beträda skogarna.

Under UNESCOs överinseende grundades Changbai naturreservat som ett 190 000 ha stort internationellt biosfäriskt skyddsområde. Därmed är de övre skogarna skyddade medan de omgivande skogarna sköts som normalt

skogsbruk. Att det är en urskog visar det faktum att Kinas sista sibiriska tigrar lever på Changbaiberget.

Changbaibergets krön är kalt men något längre ner finns pimpstensfält med sparsamma ruggar av gräs och örter blandade med mossor och lavar. På 2000 - 2400 m finns en alpinsk tundra, orohemiarktisk zon. *Rhododendron aureum* bildar buskage i skyddade lägen och på öppna ytor dominerar fjällodon, *Vaccinium uliginosum* var. *alpinum* tillsammans med upp till tio cm höga *Rhododendron confertissimum* och *R. redowskianum*. Av örterna kan *Sanguisorba sitchensis* nämnas.

Nedanför det trädlösa orohemiarktiska området finns de oroboreala skogszonerna. Den övre karakteriseras av björkskogar (*Betula ermanii*) och dungar av *Alnus hirsuta* var. *mandshurica* och *Rhododendron chrysanthum* (*R. aureum*) som är större här än på kalvfjället. I habitus liknar de björkskogarna av *B. ermanii* på trädgränsen i Japan. Klimatet på bergets topp är maritimt. Det förekommer ofta dimma och vintrarna är alltför kärva för barrträd. Björkskogar är karakteristiska och dominerar ofta i de oceanska till suboceanska, kyliga och blåsiga områden av den boreala zonen.

De mellersta och nedre oroboreala zonerna domineras av *Abies nephrolepis*, *Larix gmelinii* var. *olgensis* och *Picea jezoensis*. Dessutom förekommer *Pinus koraiensis* och speciellt i den nedre oroboreala zonen *Picea koraiensis* och *Betula schmidtii*. Den frodiga markvegetationen består av örter och ormbunkar medan de hos oss välbekanta risen saknas. I orörd skog är den rikliga förekomsten av ett tjockt moss-täcke iögonfallande: marken, stubbar och murkna stammar är täckt av tjock mossa. Det finns rikligt med epifytisk mossa t.o.m. på barrträden. Den rika förekomsten av mossor är ytterligare ett tecken på maritim inverkan och fuktigt mikroklimat. På öppna platser längs flodstränder växer lövfällande

träd bl.a. lönnar och alar, vars huvudområde är den tempererade zonen. I den oroboreala zonen finns också kärr med samma vitmossor som i Finland. Kärrrens dominerande träd är *Larix gmelinii* var. *olgensis* och buskar; 1,5 m höga *Betula fruticosa* och de lägre *Potentilla fruticosa*, ölandstok och *Rhododendron parvifolium*.

Pinus koraiensis är dessa lägre skogars mest betydelsefulla trädslag p.g.a. sitt virke och sina ätbara frö. Därjämte är följande lövträd rikligt förekommande: *Acer mono*, *Fraxinus mandshurica*, *Quercus mongolica*, *Tilia amurensis* och *Ulmus propinqua*. De tre förstnämnda är stora ljuskrävande träd vilket ger tydlig periodicitet i utvecklingen på växtplatsen. De övriga är mindre och skuggtoleranta och förekommer därför överallt i dessa skogar.

Av barrträden hör även *Abies holophylla* och *Taxus cuspidata* till områdets tempererade zon. Andelen skyddade områden på Changbai är mindre i de orohemiboreala och tempererade zonerna än i de övre. Större delen av skogarna med *Pinus koraiensis* har lagts under rationellt skogsbruk. En vanliga syn är vidsträckta kalhyggen och på dessa växande pionjärträd som *Betula platyphylla*.

Tallskogarna, *Pinus koraiensis* har på stora områden avverkats och ersatts av lövträd, lärkplanteringar eller blivit åker. På Changbai känner man till ungefär 1 300 kärlväxter. Den tempererade floran är särskilt artrik. I områdets artförteckning (Anonym 1982) finns t.ex. 10 arter *Lonicera* och lönnar, bl.a. *Acer pseudosieboldianum*, sju björkarter, *Rhododendron* och *Spiraea*, sex *Rhamnus* och fyra syrenarter.

Denna tempererade hemiboreala skogsflora sträcker sig in i amuområdet i ryska Fjärran Östern. Sydöstra Changbai som avgränsas av floderna Jalu och Tjumen, hör till Nordkorea. Arterna där och i skogarna i Koreas sydligare

bergsområden är i stort sett samma som inom vårt insamlingsområde.

Baishilazhi naturreservat

Baishilazhi är beläget ungefär fyra mil nordost om staden Kuandien. Lägre belägna områden i smala floddalar omkring 400 m över havet är odlade. Bergen med branta sluttningar är skogsbeklädda. I stort sett hela området ligger inom den tempererade zonen. Endast på de högsta topparna (1270 m) finns en aning av den orohemiboreala. Kärnområdet är i sin helhet skyddat. Det omges av en skyddszon där skogsbruk och bete i någon mån är tillåtet.

Det var lätt att konstatera att hela området avverkades på 1920- och 1930-talet. Det finns inget som liknar urskogarna på Changbai utan de är betydligt yngre. Inom skyddszonen ser man spår av sen avverkning.

På bergstopparna växer en blandskog med samma barrträd, *Abies holophylla*, *A. nephrolepis*, *Picea jezoensis* och *Pinus koraiensis*, som i Changbais tempererade och oroboreala zoner. På de högsta topparna förekommer *Betula ermanii*. På de lägre sluttningarna, i de skuggiga dalarna finns blandskogar av många lövträd. På torrare höjder dominerar ekskog, *Quercus mongolica*, i vars buskvegetation *Rhododendron schlippenbachii*, *R. mucronulatum*, *Rhamnus schneideri* förekommer och på öppnare platser bland annat *Lespedeza cyrtobotrya*.

Floran på Baishilazhi inrymmer sydligare arter som saknas på Changbai bl a *Alangium platanifolium*, *Magnolia sieboldii*, *Morus alba*, *Pyrus ussuriensis*, *Rhus chinensis*, *Staphylea bumalda* och *Symplocos paniculata*. Sammanlagt har man inom området påträffat ca 1000 kärlväxter.

Arboretet i den skogsbotaniska trädgården, Chanchung

Chanchung är beläget på det manchuriska

låglandet omkring 300 m över havet. Den skogsbotaniska trädgården tillhör kinesiska akademins skogsforskningsinstitut och består av ett arboretum och ganska stora experimentskogar.

Några fröer samlades från inhemska växter i arboretet.

Materialets hårdighet

Av historiska skäl har växter från Manchuriet i ringa omfattning nått trädgårdarna i Europa och Nordamerika. Ryssarna var de första som prövade växtmaterial från Manchuriet. Detta för att Ryssland 1896 tilltvingade sig rätten att bygga och driva den Östkinesiska järnvägen.

Ryska järnvägsbolaget hade försöksträdgårdar som odlade växter för järnvägs-parkerna. Många växter med manchuriskt ursprung prövades där såväl som i väst-sibiriska och europeiska Ryssland samt i Nordamerikas experimentfarmer.

Woeikoff skriver:

"I europeiska Ryssland visade sig de flesta av dessa manchuriska växter vara hårdiga i Vologda guvernementet, i St. Petersburg (60°N) och i Finland (62°N). I Kanada har många av dem förskönat trädgårdar i Manitoba, Alberta, Saskatchewan där inte ens lignoser från Europa eller från östra Kanadas skogar växer. Flera växter från den manchuriska floran var hårdiga t.o.m. på de kalla högländerna i Irkutsk guvernementet och i närheten av Bajkalsjön."

Den finländska breddgraden antyder Punka-harju men troligen avses Arboretum Mustila i Elimä. Woeikoff och även botanikern B.V. Skvortsov korresponderade med A. F. Tigerstedt och skickade tydligen frö till Mustila. I Harbin verkade på 1930- och 1940-talet frö-handlaren Putitsin med vilken Mustila hade kontakt.

Sovjetunionen sålde Östkinesiska järnvägen 1935.

När Japan inrättade lydstaten Manshukuo 1932 förföll insamlingen av växter och experimentodlingarna av frukt- och prydnadsväxter i Manchuriet.

Det finns mycket som är gemensamt i Japans och nordöstra Kinas flora och särskilt Koreas och Manchuriets. Japanerna, som hade tagit Korea i besittning 1910, hade studerat Koreas flora och ansåg sig därför inte ha behov av att fortsätta experimentodlingarna. Sedan Kina fick tillbaka området 1949 har västerländska forskares tillträde begränsats eller förhindrats.

Först efter kulturrevolutionen har västerländska forskare kunnat göra fältundersökningar i Kina. Den första Sino-Amerikanska expeditionen med deltagare från ledande botaniska trädgårdar och arboreta i Kina och USA skedde 1980. En resa till "växtjägarnas gamla jaktmarker".

Botaniska trädgårdar och växtsällskap i Storbritannien har ordnat insamlingsresor, men de har ställts till Kinas sydliga och västliga delar. Med Dendrologiska Sällskapets kina-resa 1980 "fick fröinsamling även i Nordostkina en bra början" (Karhu 1980). Sedan dess har kinesiska skogsdelegationer tagit med sig enstaka frökollektorer från Nordostkina till skogsforskningsinstitutet. Man odlar ett tiotal provenienser på institutets provområden.

Den rika floran på Changbai har varit allmänt känd i trädgårdskretsar. Det förefaller likväl som att den exkursionen vi gjorde 1994 var den första mer omfattande insamlingsresan med inriktning på Manchuriet.

De stränga och snöfattiga vintrarna i nord-östra Kina talar i alla fall för att proveninserna inte dör av köld i Finland. I stället kan Nordens instabila väder med omväxlande kyla och blidväder vara en begränsande faktor. Dessutom är Manchuriets somrar betydligt varmare än Finlands. Materialet kan vara bäst lämpat för områden med en

lång kall vinter och ganska kort men varm sommar.

British Columbia och Alberta

Exkursionen ägde rum i augusti/september 1995, och resulterade i totalt 249 kollektioner av frö och grenar för mikroförökning.

Planeringen av exkursionen underlättas mycket av att överensstämelsen i bioklimat mellan British Columbia, särskilt Wells Gray området och dess grannskap, och Finland har studerats i detalj. De flesta av våra insamlingar i British Columbia gjordes i de fuktiga områdena i de hemiboreala och sydliga boreala, nedre oroboreala zonerna. Endast en lokal var i den fuktiga kustskogen och prover från orohemiarktiska och oroarktiska zoner undveks. I Alberta är klimatet mer kontinentalt än i British Columbia.

Materialets härdighet

Möjligheterna att odla växter från British Columbia i Finland har understrukits i många sammanhang och det finns rikligt med bevis: Storskalig odling på skogsforskningsinstitutet och på Mustila arboretum visar att de mest lovande provenienserna kommer från det inre av British Columbia, åtminstone gäller detta för *Pinus contorta* var *latifolia* och *Pseudotsuga menziesii*. Omkring 40 vedartade arter, som antingen härstammar från British Columbia eller har ett utbredningsområde som inkluderar västra Nordamerika, har visat sig härdiga i Finland. Endast några få är vanliga i odling här, *Pseudotsuga menziesii*, *Potentilla fruticosa*, *Cornus alba* ssp *stolonifera*, *Elaeagnus commutata* och *Symphoricarpos albus*. Det mesta av materialet vi samlade in i Kanada kan vara härdigt i moderat oceaniska delar av hemiboreala och sydliga boreala zoner.

Besök i svenska orangerier

text: Klaus Stritzke

*En grupp orangörer och orangeriförvaltare, alla medlemmar
i Arbeitskreis Orangerien, studerade ett 20-tal
orangeribyggnader i Sverige våren år 2003.*

Arbeitskreis Orangerien grundades år 1979 i Potsdam i före detta DDR. Syftet var att man ville arbeta för att bevara den för de historiska parkerna så viktiga orangeribyggnaden, bevara kvarvarande orangeriväxter, men framförallt för att bevara orangören som yrkesgrupp genom utbildning av nya orangörer via utbyte av erfarenheter.

Under DDR-tiden fanns fortfarande i denna *Arbeiter und Bauernstaat* såväl Fürstliche, Königliche och Kaiserliche Gärtner vid liv och med specialkunskaper i odling av ananas, fikon, citrus m.m. Avsikten var att i första hand förmedla deras praktiska kunskaper till unga intresserade trädgårdsmästare eller gesäller vilket också skedde under årligen återkommande veckolånga möten. Samtidigt lät man inventera det kvarvarande beståndet av orangeriväxter, främst inom Citrusläktet. Slutligen inventerades också orangeribyggnaderna och arbete med att bevara dessa påbörjades. År 1983 underordnades arbetskretsen den centrala *Kulturbund der DDR*.

När medlemmar i Föreningen för Dendrologi och parkvård år 1984 för första gången besökte denna del av Tyskland (se *Lustgården 1985/86*) tittade vi på orangeriet i Belvedere, Weimar (som just hade öppnat en omfattande ut-

ställning om orangeriets tillkomst, dess växtsortiment, ursprungliga redskap och förekommande arbeten). Därefter besökte vi den imponerande orangeribyggnaden i Oranienbaum, de två stora orangerierna i Gross Sedlitz, vidare i Pillnitz, Muskau, Branitz och Potsdam, där den officielle grundaren av *Arbeitskreis Orangerien*, Dr. Harry Günther, ledde oss i egenskap av Peter Joseph Lennés efterträdare genom Babelsberg och Sanssouci. Slutligen såg vi orangeriet i Rheinsberg. Det lilla orangeriet och trädgårdsmästeriet restaurerades innan arbetet med parken påbörjades. I trädgården fanns provplanteringar för framtida återställande av blomsterlister kring prydnadssängar, *platebande de fleurs*.

Ekonomidelen förevisades av den kejsrerliga ananasträdgårdsmästaren Ambrosius. *Arbeitskreis Orangerien* har efter Tysklands återförening utvidgats och har idag medlemmar från flera länder. Medlemskapet kräver någon form av yrkesverksamhet rörande orangerier eller citrusodling. Medlemsantalet är idag omkring 90 personer samt några institutioner. Bland dessa finns tre från Sverige: Ingela Andersson, jag själv samt Uppsala botaniska trädgård.

Årsmöten

Varje år genomförs årsmötet i ett fungerande orangeri. I mötet ingår föredrag, en utställning rörande det aktuella orangeriet samt besök i näraliggande orangerier eller i rester av sådana. I programmet ingår också besök i en bortglömd, förfallen eller helt ombyggd orangeribyggnad. Till detta besök inbjuds ansvarig ägare eller förvaltare, politiker, press samt den ansvarige kulturvårdande myndigheten. Vid besöket beskrivs byggnadens kulturhistoriska värde och dess kända arkivmaterial. Man vädjar sedan om lokal arkivforskning och även om ökat skydd av objektet, i vissa fall om att inleda restaurering av byggnaden. Flertalet objekt har sedan åtgärdats och på sikt restaurerats. I några fall, ofta i kommunala eller statliga anläggningar, har återställningen även lett till nyanskaffning av växtbeståndet och till en arbetsplats för en orangör.

Som ett påtagligt resultat av verksamheten räknar jag även vitaliseringen av orangeridriften i norra Italien, så som vi kunde se på vår resa genom norra Italien år 2000 (Lustgården årgång 80, 2000). En viktig förutsättning för detta är tillgången på nyförökade citrusträd ur ett historiskt sortiment. Så är fallet i Italien där Bobiloträdgården i Florens spelar en viktig roll, eftersom den har tillgång till historiska växtbestånd från Medicivillorna och de italienska botaniska trädgårdarna.

Även i Holland finns fortfarande många gamla citrussorter kvar. Privata plantskolor har tagit sig an det historiska växtsortimentet och kan idag leverera ett stort antal historiska sorter. Exempel på ett omfattande sortiment såg vi år 2002 vid vårt besök på Mainau.

Utlandsresor

I verksamheten ingår en årlig utlandsresa där respektive lands orangerier eller citrusodlingar studeras. Även vid dessa besök försöker man väcka nytt intresse för byggnaderna och för

orangeriväxterna. Reseberättelserna utarbetas som fackliga kompendier i stencilform.

Arbetsmöten.

Slutligen sker, en gång om året, ett arbetsmöte för utbyte av erfarenheter, oftast i Potsdam som är *Arbeitskreis* säte.

Vid detta arbetsmöte redovisas även nya inventeringsarbeten som avser byggnader och orangeriparterrers utformning. Mycken uppmärksamhet ges respektive byggnads konstruktion, uppvärmningssystem, luftning, skuggning och golvet uppbyggnad. Likaså registreras växtmaterial, inköps- och inventarielistor, krukor och baljor (material, konstruktion, målning), transport- och omplanteringsredskap samt specialverktyg för orangörer.

År 2001 arrangerades en stor utställning i Potsdam "*Wo die Zitronen blühen*". Den omfattade korrespondens, böcker, skulpturer, målningar och grafik, porslin, ritningar över orangeribyggnader, modeller, redskap m.m. Utställning dokumenterades i en utförlig katalog.

Arbeitskreis har även en rådgivande funktion vid både restaurering av byggnader och växtbestånd. Så medverkade deras sakkunniga vid förnyelsen av växtbestånden i orangerierna i Versailles, Het Loo, Fredriksborg, Mainau, Schönbrunn med flera.

Efter ekonomisk förmåga publiceras kretsens skrift, *Tagungsberichte* som numera trycks i färg. Denna räknar jag till de mest värdefulla bidragen i vår tid för information om trädgårdsyrket.

Orangörernas utlandsresa våren 2003 gick genom södra Sverige och hade planerats av Föreningen för Dendrologi och Parkvård, med Ingela Andersson och mig som ansvariga. Deltagarna förvånades över det omfattande beståndet av kvarvarande byggnader, kanske även lite över att så få orangeriväxter fanns att se.

Moriska paviljongen i Malmö Folkets Park. Vykort från 1900-talets början.

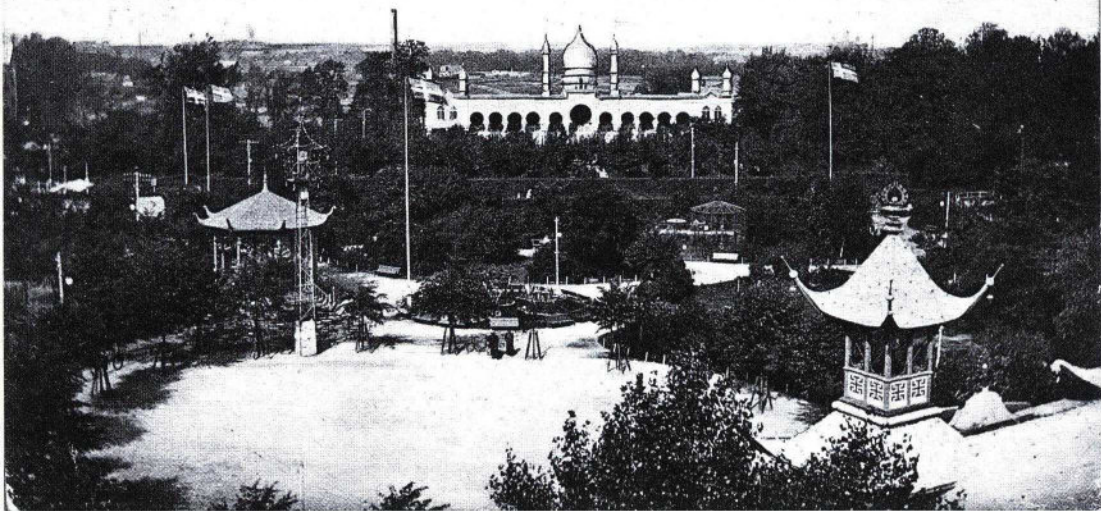
FOLKETS PARK I MALMÖ

Med anor från början av 1800-talet

Text: Helena Jauhiainen

Ett arbete med att studera Malmö Folkets Park gjordes på uppdrag av gatukontoret i Malmö. Syftet var att ta fram ett förslag till program för det vedartade växternas förnyelse. Programmet baseras på parkens historiska bakgrund och den park som vi ser idag. En tillgång för Folkets Park är de många vackra och spännande träden. Buskgrupperna är dock i behov av förnyelse. Historiskt har Folkets Park haft stor betydelse, främst för de människor som hade det mindre väl ställt. Här kunde även dessa få tillgång till avkoppling, rekreation och nöjen i grönskan. Den sammansättning av buskar som finns bör ses över och fräschas upp med nyplantering för att få besökarna att i högre grad uppskatta parken.

Malmö. Folkets Park.

Detta vykort från 1900-talets början visar bl.a. de nyplanteringar som arbetarrörelsen gjorde.

Målet med arbetet var att ta fram ett program med åtgärder för det vedertade växtmaterialet i parken, genom en analys av den park som finns i dag och dess historiska utseende. Material till examensarbetet samlades från bl a Malmö stadsarkiv, Arbetarrörelsens arkiv och Lunds universitetsbibliotek.

Då det inte finns särskilt mycket skrivet om parkens växtlighet, koncentrerades insamlandet till fotografier, gamla vykort och kartor. Samtal med ansvariga och en inventering av växtmaterialet har även givit viktigt material till undersökningen, främst till den del som behandlar dagens park.

Förslagen till förändringar togs därefter fram som en analys av de historiska och befintliga förhållandena i parken. I brist på material har det historiska kapitlet begränsats eftersom det

finns sparsamt med upplysningar om parkens träd och buskar, speciellt från tiden innan arbetarrörelsen tog över verksamheten. Det material som finns har hittats i texter som rör annan verksamhet i parken. Mycket har dessutom lästs mellan raderna och tolkats ur bilder och kartor. Material kan därför ha förbigåtts eller felbedömts.

Lugnet

Ursprunget till Folkets Park var den parkanläggning, som anlades i början av 1800-talet, av Frans Suell, Malmö hamns grundare.

Under början av 1800-talet skaffade sig de förmögna malmöborna sommarbostäder utanför staden. Familjen Suell byggde sitt lantställe Lugnet redan år 1796, vid Möllevången, intill ett träskområde strax utanför staden.

Mellan 1806-07 anlades en engelsk park runt

gården och den var på sin tid Malmös största park. Från bostadshuset gick en rak linje in i parken, över den rektangulära dammen. Den kantades då av klippta bokhäckar.

Parken planterades i övrigt med flera, dittills i Sverige okända trädslag. De naturliga våtområdena dränerades eller gjordes till fiskdammar. Närmast bostadshuset anlades en fruktträdgård i mer fransk stil. Parken bestod då av en bråkdel av det område som idag är Folkets Park.

Frans Suell lät parken stå öppen för alla som ville promenera i den. Den blev ett populärt utflyktsmål för stadsborna, speciellt om söndagarna. Vid den tiden fanns det ingen annan, för allmänheten fritt tillgänglig park.

Huset Lugnet finns kvar och restaurerades år 1971. Byggnaden anknyter fortfarande an till siktlinjen över entrédammen in i parken.

Möllevångsparken

Efter Frans Suells död år 1817 såldes lantstället. År 1841 köptes parken av apotekaren Johan Fredrik Barkman som öppnade en brunnsinrättning. Vattnet i parken hade inte visat sig vara mer hälsobringande än annat vatten. Men mineralvatten kunde tillverkas och att dricka brunn hade blivit mycket populärt. Här kunde societeten kurera sin hälsa med mineralvattnet samtidigt som de promenerade under träden.

Snart fick brunnsdrickningen i Möllevångsparken (som parken numera var känd som) dock konkurrens och lades ner år 1845.

Parken hade under Barkmans tid gått att hyra för olika evenemang och fester, en verksamhet som fortsatte efter det att brunnen lagts ned. Hela parken hyrdes av olika föreningar fram till slutet av 1800-talet. De sista som hyrde parken innan arbetarrörelsen tog över var Godtemplarorden i Malmö. Orderns tid i parken var inte särskilt lyckad, då besökarna där ofta var berusade och bråkade.

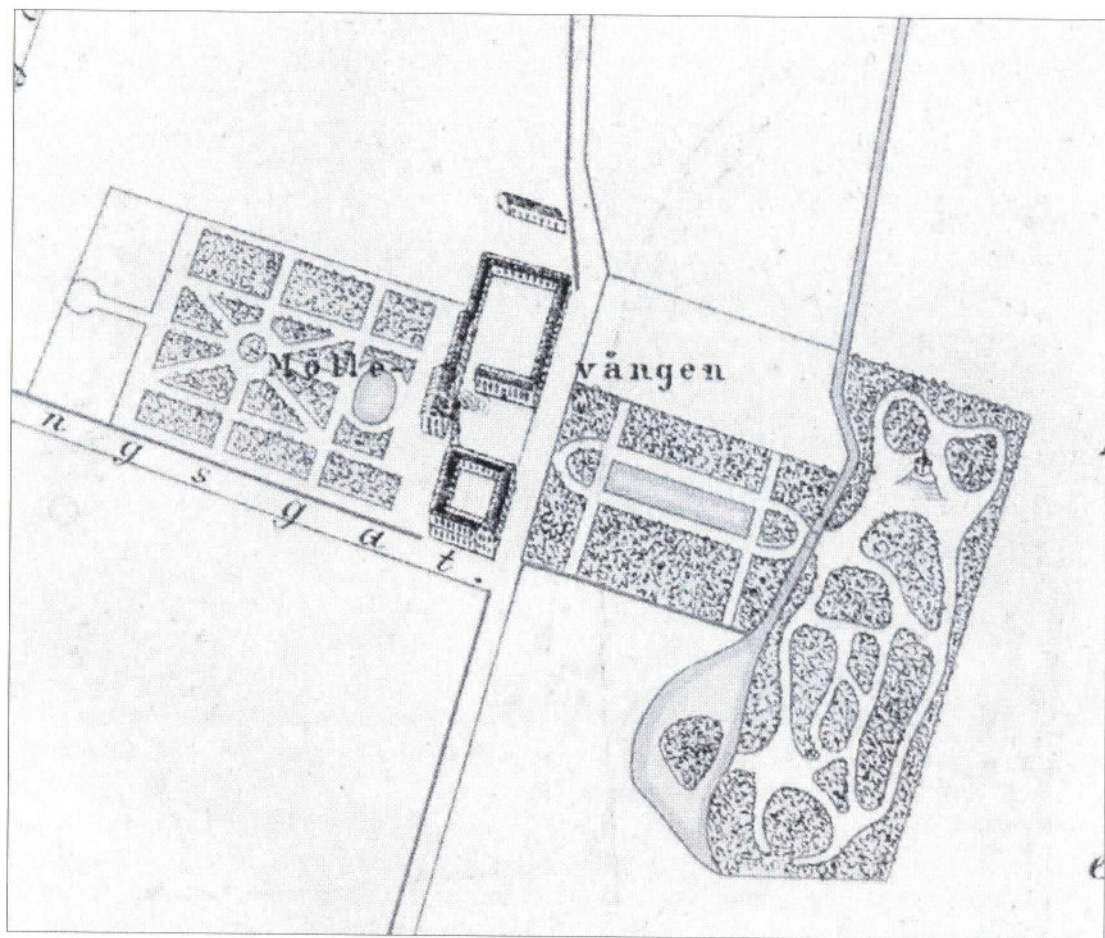
Arbetarrörelsen tar över parken

Det socialdemokratiska partiet bildades år 1889, och var då starkt motarbetat i samhället. Det uppstod ett stort behov av att ha en egen mötesplats som också kunde användas för de utflykter man anordnade för arbetarfamiljerna. Arbetarrörelsen i Malmö tittade på flera olika områden innan den beslutade sig för att hyra Möllevångsparken. En och annan ställde sig dock lite tveksam till parken, just på grund av det dåliga rykte den fått under tiden med Godtemplarna.

Då Godtemplarnas kontrakt gick ut skrev den socialdemokratiska föreningen kontrakt med dåvarande ägaren Ryberg. Han trodde att det var Godtemplarna som skulle fortsätta att hyra, då den socialdemokratiska föreningen och Godtemplarna hade en gemensam medlem som var med och undertecknade kontraktet. När detta uppdagades ville Godtemplarna omförhandla, men kontraktet var skrivet och hyran betald, så ingen återvändo fanns.

Parken var ganska knapert utrustad då den öppnades den första maj 1891. Det fanns bara en provisorisk dansbana och en liten servering som endast erbjöd kunderna läsk och kaffe. Men folk strömmade till och med inträdet samt inkomsterna från försäljningen kunde hyresgästen utan problem betala resterande hyra och skulder. Året därpå höjdes hyran och arbetarrörelsen ville då köpa parken, en affär som genomfördes efter säsongens slut i oktober 1892. Föreningens kassör Petter Weiland fick ta på sig köpet till dess att man hunnit bilda aktiebolag. Rörelsen kände nämligen inte till någon annan form för kollektivt ägande.

Sedan köpet var klart diskuterades vad parken skulle heta. På förslag från Axel Danielsson döptes den helt enkelt till Folkets Park. Sommarsäsongen 1893 var parkens första säsong som Folkets Park.

Del av kartan över Malmö från 1890. Mölllevångens park med den tuktade franska delen närmast bostadshuset och den mer fria engelska parken och dammen till vänster.

Utvidgning

Parken var fortfarande lika stor som under Suells tid. År 1897 beslutade arbetarrörelsen sig för att utvidga parken, då besökarna var så många att det fanns behov av ett större område.

En del av det näraliggande området tillhörde handelsträdgårdsmästare Lundberg. Han begärde ganska mycket pengar för sin tomt. In i det sista försökte parkstyrelsen därför förhandla med kommunen om att istället utvidga parken åt norr. Kommunen ville dock lägga en gata strax norr om den

dåvarande parken och styrelsen önskade inte ha en delad park. Parkstyrelsen fick därför godta budet från Lundberg. Man var dock ganska nöjd med köpet av tomten, trots det höga priset, då den annars lätt kunnat köpas av andra och använts som byggnadstomt. Vid ett sådant scenario hade troligtvis också den södra bokhäcken vid den rektangulära dammen ersatts med plank eller husväggar vilket hade varit en mycket önskad utveckling.

Efter köpet fick parken en yta på 41 000 kvadratmeter och bildade nu en sluten fyrkantig ägofigur.

Till minne av parkens tillkomst lät man göra en minnessten. På denna, som nu finns vid Frans Suells jaktpaviljong inne i parken, står det:

*1806-1807 lät Frans Suell plantera parken.
26 okt 1892 inköptes den till en folkets park.
14 sept 1897 utvidgades densamma genom
inköp af Lundbergiska Trädgården.*

Grönskan, serveringar och lusthus

Efter utvidgningen genomfördes ett antal nyplanteringar i parken. Den nya delen gjordes om efter ritning och arbetsledning av trädgårdsmästare Pettersson. Den fick blomster-rabatter, bersåer och vackra buskage.

Att döma av de växter som vi ser idag, samt genom att titta på gamla bilder, kan vi se att en hel del träd planterades under denna period samtidigt som de gamla trädgrupperna förnyades. Få träd är äldre än 100 år och det finns inte många kvar från tiden innan parken togs över av arbetarrörelsen. De flesta träd är mellan 80 och 100 år och planterades under arbetarrörelsens tidiga år i parken, troligtvis vid nyanläggningen. Ur bildmaterialet går det också att dra slutsatsen att parken nu planerades för praktisk användning istället för att, som en traditionell park, enbart vara en vacker plats. Träd, buskar och blommor planterades runt samlingsplatsen framför den nya scenen, istället för att pryda parken.

Trots att parken utvidgades och husen i den Lundbergiska trädgården gjordes om till servering räckte inte utrymmet då antalet besökare var mycket högt. År 1902 beslöt styrelsen därför att bygga en ny, större restaurang, det som skulle bli Moriska paviljongen. Arkitekten Kretzinsky ritade byggnaden med moriska influenser.

Paviljongen, liksom friluftsteatern och sedan även entréporten vid Parkgatan, som byggdes år 1909, ritades alla i en österländsk stil,

mycket efter förebilder från Tivoli i Köpenhamn.

Då Moriskan öppnade förvandlades stora delar av parken till en jättelik uteservering. Det fanns nu två serveringar i parken eftersom också parkrestaurangen, nuvarande Far i hatten, fanns. Båda hade uteserveringar. En stor betydelse för parkens besökare var de bersåer där man kunde sitta och äta, antingen matsäck eller mat från någon av serveringarna. I de små bersåerna, eller lusthusen som de också kallades, slog sig besökarna ner med vänner och familj. Det var hård konkurrens om lusthusen och ofta fick barnen i familjen gå i förväg och "paxa" en berså då parken öppnade vid tolvtiden på dagen. Fram på kvällen och efter arbetet kom mor och far med den medhavda maten. Matsäcken innehöll oftast sill och potatis samt brännvin och därför kallades måltiderna i bersåerna för "silla-sexor".

Parken i staden

Staden växte och vid 1900-talets början nådde bebyggelsen områdena kring Folkets Park. Det var mest arbetarbostäder som byggdes kring parken i stadsdelarna Sorgenfri och Möllevången. I dessa tätbebyggda områden blev parken en oas med grönska, nöjen och möjligheter till vila. Inte minst för barnen hade den betydelse. Här kunde de smita från trängseln och smutsen på gator och bakgårdar.

Ytterligare utvidgning och förbättringar

Mellan åren 1920 och 1923 gjordes ytterligare utvidgningar av parken, nu mot norr. Det var områden norr om Moriska paviljongen som inköptes. De tidigare planerna på att låta en gata gå norr om parken gick därmed om intet. Folkets Park blev ett sammanhållet område på 67 600 kvadratmeter, en yta som parken fortfarande har. Det nya området i norr blev

känt som "finparken". Där anlade man gångarna som ett kors och en av dem anslöts till Moriskans nya entré på norrsidan. Där gångarna möttes, placerades en rundel med en fontän. Gräsmattorna blev stora och grönskande och utmed gångarna sattes formklippa småträd, mestadels hagtorn, som rundhagtorn (*Crataegus laevigata*). I och med att parken utvidgades kunde också parkens nöjes- och tivolidel förbättras.

Folkparken

Under 1930-talet hade situationen förändrats för Folkets park och arbetarrörelsen eftersom man nu tillhörde en respekterad politisk rörelse. År 1932 bildades den socialdemokratiska regeringen där malmösonen Per Albin Hansson var statsminister. Visionen om "folkhemmet" blev betydande – en vision som betonade folket och inte klassen. Visionen fick fäste även i parken.

Parkstyrelsens ordförande Nils Lindvall framhöll i jubileumsskriften från 1930 att *"styrelsen har alltid bemödat sig om att med de resurser som stått till buds, göra parken till en plats, där Malmös och provinsens befolkning ur alla klasser kan samlas och roa sig."*

Folkets Park var nu också en väl etablerad nöjesinstitution och hade god ekonomi. Man planerade inför framtiden och 1939 byggdes danspalatset Amiralen, något man diskuterat under hela 30-talet. Det blev Nordens största dansställe, med plats för 1400 besökande.

Förändringar i grönskan

Uppförandet av Amiralen och den angränsande biografteatern, nuvarande nöjesteatern, tog en del plats från parkområdet och gjorde att en omläggning av gångarna framför Moriska paviljongen blev aktuell. Gångarna fick då det utseende de har idag. Många av de formklippa träden togs bort och två fontänpilar (*Salix x elegantissima*) placerades

framför den ingång till Amiralen som vetter ut mot parken, liksom två framför ingången till Moriskan.

De stora bokhäckarna längs dammen vid Parkgatans entré togs bort år 1949. Man gjorde då en förnyelse enligt tidens ideal och bytte ut häcken mot blandade buskar, något som fortfarande syns. Bersåerna kring Moriskan och entrédammen togs också bort och ersattes med mindre bersåer, först omslutna av ett litet trästaket och senare med den blandade buskvegetationen. I den norra delen tillkom flera ädelgranar som prydnad och vid området närmast Amiralen planterades flertalet barrväxter, som kom att bilda en miljö helt i barr. Hela parken var under denna tid också prydd med flerfärgade monumentala "träobelisker", med en kula på toppen. Även det något som var typiskt för dåtidens folkparker.

Under 1940- och 1950-talen var Folkets Park som populärast och hade störst antal besökare. Trots detta och trots att mycket satsades på nya nöjesattraktioner och byggnader, var årtiondena inte speciellt bra för parkens träd och buskar.

Kommunen träder in

Mot slutet av 1950-talet gick besöksantalen ständigt nedåt. De förbättrade livsvillkor som folk i allmänhet hade fått under de senaste årtiondena, exempelvis tre veckors semester, egen bil och sommarstuga, hade ersatt de kollektiva nöjena.

Runt om i Malmö öppnades också fler nöjeställen, vilket gav parken en större konkurrens. För att få fler människor till parken avskaffades år 1958 entréavgifterna under vardagarna och därefter också på söndagarna. Men publiken fortsatte att minska. Som kompensation för att parken öppnats mer för malmöborna med den avskaffade inträdesavgiften dagtid, begärde parken bidrag från kommunen. I takt med att parkens ekono-

Dammen i Malmö Folkets Park.

miska problem växte, ökades bidragen. De årliga bidragen från kommunen kunde dock inte säkerställa en långsiktig verksamhet och varken kommunen eller arbetarrörelsen ville ge ytterligare några sådana bidrag. En utredande kommitté från parkstyrelsen drog därför slutsatsen att parkverksamheten skulle avvecklas och området säljas. Ett sådant händelseförlopp blev dock inte aktuellt då det skrevs ett avtal där kommunen köpte 60 % av aktierna i AB Folkets Park. Avsikten med avtalet var att verksamheten i parken skulle fortsätta som tidigare fram till år 2025. Det stora kapitaltillskottet gjorde att parkens byggnader kunde renoveras och att flera nyinvesteringar göras under början av 1980-talet.

Parken bytte nu namn till Malmöparken.

Malmöparken

Den absolut största satsningen efter det att kommunen inträtt i bolaget gjordes på nöjesfältet. Man köpte en ny berg- och dalbana och flera andra åkattraktioner.

Andra förändringar genomfördes och parken fick anpassa sig efter nöjesfältet; till exempel i söder, där ett stort lek område med klätterställningar och gungor byggdes.

Scenen som låg i parken mellan Amiralen och nöjesfältet utvidgades år 1985 för att rymma ett större antalet personer. Den anläggningen ritades av Johnny Lenart och Lennart Blomkvist och blev ett öppet, grustäckt område. Men trots satsningarna och att parken 1986 utnämndes till årets folkpark, fortsatte verksamheten att gå med förlust.

I besparingssyfte arrenderade parkstyrelsen ut flera verksamheter.

1990-talet och framtiden

Den sista december 1990 lades bolaget AB Folkets Park ned. Malmö kommun tog över driften. Sommarsäsongen 1991 blev den sämsta någonsin, trots att parken det året fyllde hundra år. Allmänheten trodde att verksamheten lagts ned tillsammans med bolaget. Kommunen och Kulturföreningen Folkets Park arbetade dock för att detta inte skulle bli en bestående uppfattning.

Under 1990-talet präglades parken i övrigt av en stillastående verksamhet. Inga större satsningar gjordes på parken eller dess växtlighet. Först efter millennieskiftet började det hända större saker. Då ersattes den gamla naturliga dammen i parken med en plaskdamm i betong.

Trädmiljöerna

Folkets Park har många spännande och gamla träd. Det vanligaste arten är alm (*Ulmus glabra*), även om bok (*Fagus sylvatica*) och parklind (*Tilia x vulgaris*) också är rikt förekommande. Flera ovanliga arter finns också, exempelvis gudaträd (*Ailanthus altissima*), korkträd (*Phellodendron amurense*) och ginkgo (*Ginkgo biloba*).

Det som gör parken speciell är att det finns många äldre träd. Det finns också en hel del i parksammanhang ovanliga arter med hög ålder, även om de inte riktigt är så gamla som ett sekel.

Exempel på sådana träd är korstörne (*Gleditsia triacanthos*) och svarttall (*Pinus nigra*). Trädgrupperna karaktäriseras av

individualism. De flesta äldre träd är placerade som solitärer på öppnare ytor. Lindallén (*Tilia x vulgaris* 'Zwarte Linde') vid Moriska paviljongens baksida är en prydnad som består av många individer. Allén är dock individuell i sig.

Allt detta är typiskt för 1800-talsparken och det var den tidens mål arbetarrörelsen utgick från då de gjorde om parken vid 1800-talets slut. I de äldsta delarna av parken, de längst i söder, är träden som äldst, mellan 70 och 120 år gamla. Det finns få unga träd eftersom sly har rensats bort och miljöerna i sig själva är mycket mörka. Parken är starkt beroende

av dessa trädmiljöer och man bör tänka på att förnya dessa delar.

Kännetecknande för hela Folkets Park är att besökaren upplever att buskarna dominerar och att träden därför trängs undan och skymms av buskagen. Besökaren har buskagen i ögonhöjd. Anser man inte att buskarna är trevliga finns det stor risk att man tittar åt annat håll och går vidare innan man har upptäckt träden.

Därför bör även undervegetationen förbättras i flera områden, främst i parkens äldsta delar. Upplevelserna av parken skulle höjas om det fanns en ordentlig undervegetation så att marken inte ligger bar. På ställen direkt under träd och som därför inte beträds kan man placera skuggtåliga arter som flocknäva (*Geranium macrorrhizum*), medan glesa gräsytor kan kompletteras med det skuggtåliga gräset lundgröe (*Poa nemoralis*).

Det är viktigt att parkens intressanta sammansättning av träd bevaras och utvecklas.

Parkens buskmiljöer

Folkets Park är mycket rik på olika arter av buskar. För det mesta är detta till parkens nackdel. De många arterna har olika växtsätt och ger inga enhetliga miljöer. De uppskattas inte heller av besökarna. Återkommande buskar är idegran (*Taxus baccata*), buxbom (*Buxus sempervirens*), och snöbär (*Symphoricarpos*). Men också arter som inte alltid är så vanliga i offentliga miljöer förekommer, exempelvis glansbambu (*Fargesia nitida*) och rönnspirea (*Sorbaria sorbifolia*). Grönskan i Folkets Park är mycket beroende av sina buskmiljöer. Men istället för att satsa på en enda art och låta den bilda en fin och sammanhållen växtlighet har man blandat flera olika arter som dessutom står glest och mår dåligt. En ökad enhetlighet och kanske ett framhävande av blommande buskar skulle höja upplevelserna vid promenader i parken. Vackra miljöer i ögonhöjd skulle göra att besökarna lade märke till parkens grönska och kanske höjde blicken mot träden, som är värda all uppmärksamhet.

Dagens ståndortsförhållanden

Parken anlades från början i ett öppet läge med sol, blåst och väta då området var en träskmark, alltså raka motsatsen till vad som karaktäriserar den idag: vindstilla lägen, skugga och bitvis torka. Det är då inte bara de omgivande husen som skuggar, utan också parkens fullvuxna träd. I öppna lägen, som skyddas av grönska och omgivande byggnader, kan dock mikroklimatet bli gynnsamt, vilket gör att även en hel del värmekrävande växter kan trivas i parken.

Jorden består av lera och är hårt packad. Marken är hårdgjord på en del ställen och det finns också stora grusade ytor. Även en del planteringar är grusade för att hindra ogräs. Extra näring tillförs sällan och inte heller sker någon naturlig tillförsel av näring, då det mesta av de gamla växterna, som nedfallna löv, ofta

städas bort. Det är ont om undervegetation överallt i parkens planteringar, utom på de öppna ytorna som gräsplanerna.

Almsjukan

Almen är ett av de vanligaste trädslagen i Folkets Park. I den södra delen av parken består trädbeståndet nästan enbart av skogsalm (*Ulmus glabra*). Parkens almar ska skyddas och bevaras så långt det är möjligt eftersom parken skulle drabbas hårt om almsjukan slog till. Eventuellt skulle man kunna släppa fram sly av andra arter för att de så småningom ska ersätta de almar som eventuellt blir sjuka. Detta kan också vara bra för förnyelse av trädgrupperna.

Analys av parkens egenskaper

Det finns tre stora problem med parkens växtlighet.

- * FÖR DET FÖRSTA saknas buskage som upplevs som vackra och enhetliga.
- * FÖR DET ANDRA har Folkets Park flera öppna ytor där grönska saknas.
- * FÖR DET TREDJE saknas grönska i de områden som har dålig undervegetation. Ytor som dessa känns ofta mycket kala, och ger inte besökarna några positiva upplevelser. Bland tillgångarna har parken två starka sidor;
 - * den spännande trädfloran, och
 - * de olika miljöerna, som passar människor ur alla grupper.

Framtida mål

En målsättning för parken sattes upp och ändringsförslagen utarbetades därifrån:

Parken ska vara välkommande för alla grupper människor, vilket är viktigt då det

inte finns några andra grönområden i stadsdelen. Här ska det finnas platser att slå sig ned, i bersåer, på gräsplaner och vid serveringar och här ska det finnas miljöer, med spännande träd, blommande växter och en genomgående grönska.

Detta kan förslagsvis genomföras på två sätt;

* GENOM ATT återknyta växtmaterialet till den historiska miljö som parken utgör. Det gäller till exempel att återinföra element som tagits bort under årens lopp men också att framhäva gamla byggnader med en omgivande växtlighet, och

* GENOM ATT skapa en anläggning där grön skan poängteras och hållas samman i hela parken. Detta kan genomföras med en för- enklad vegetation av buskar och med en satsning på ett utvidgat sortiment träd.

Som exempel på hur dessa mål kan genomföras tas tre områden upp nämligen:

- * scenanläggningen,
- * entrédammen och
- * stenkumlet.

Scenanläggningen

Denna anläggning består av en kal grusplan som sällan används. Gruset bör därför bytas ut mot gräs. Folkets Park behöver fler gräsplaner då trycket på de som finns är högt. Om evenemangen sker lika sällan som idag kan platsen även i fortsättningen användas som samlingsplats vid möten och konserter. Även om det finns en gräsmatta framför scenen istället för grus. Ett alternativ med armerade gräsytor tål dessutom ett högre

besöksstryck om konserter och liknande skulle genomföras oftare än idag.

Platsen behöver också klädas i mer omgivande grönska, för att få bort känslan av kalhet. Detta görs dels med en förlängning av bokhäcken vid anläggningens förhöjda kant i söder. Det kan göras med plantering av stora vidkroniga träd, förslagsvis rödek (*Quercus rubra*), valnöt (*Juglans regia*) och trädhassel (*Corylus colurna*). Att placera ett antal vidkroniga träd på denna plats skulle också hjälpa de angränsande områdena att få en grönska som mer hänger ihop med resten av parken.

Längs dammen

Längs med dammen finns det ett perspektiv, från ingången vid Parkgatan och Suells sommarhus Lugnet på andra sidan gatan. Det är 200 år gammalt och det äldsta inslaget i parken.

Omgivningarna har dock förändrats över åren. Det största ingreppet gjordes år 1949 då bokhäckarna på båda sidor längs med dammen revs upp. Det är viktigt att bevara och förstärka detta historiska perspektiv. Därför bör de nuvarande växterna, som planterades år 1949, ersättas med en ny bokhäck. Den kan också utformas

med bersåer, så att man därigenom återknyter till de berömda parkbersåerna som en gång fanns i parken.

Stenkumlet

Stenkumlet har goda utsikter att bli en rolig och intressant del i Folkets Park. Mycket av den befintliga växtligheten bör dock tas bort, exempelvis gullregnen (*Laburnum anagyroides*),

I programmet föreslås att de historiska värdena visas särskild hänsyn exempelvis genom att äldre byggnader och växtlighet bevaras, lyfts fram eller återskapas.

Här ses dagens entrédamm vid Parkgatan. Den brokiga planteringen av buskar till höger visar på behovet av förnyelse av parkens buskmiljöer.

Parkens korkträd (*Phellodendron amurense*) är ett exempel på rikedomerna på ovanliga och vackra träd i parken.

all bukettspirea (*Spiraea x vanhouttei*) samt de olika arterna av oxbär (*Cotoneaster*) och try (*Lonicera*). Genom detta skulle kullen bli mer öppen och upplevelsen av stenkumlet som det såg ut förr skulle komma tillbaka.

Med att lyfta fram de speciella växter som finns på kullen skulle en asiatisk eller japansk karaktär enkelt kunna skapas. Det gäller till exempel ginkgoträdet (*Ginkgo biloba*), den kinesiska järneken (*Ilex pernyi*) och körsbärsträdet (*Prunus serrulata* 'Mt Fuji'). Detta skulle ytterligare förstärkas med plantering av en japansk lönn (exempelvis *Acer palmatum*) och en från parkkontoret hitflyttad glansbambu (*Fargesia nitida*).

För att öka ljuset uppe på kullen bör alla idegransbuskar (*Taxus baccata*) beskäras hårt och sedan formklippas, vilket är möjligt då idegran svarar bra på beskärning. De formklippta idegranarna skulle också passa bra in i den lite asiatiska miljön.

Allmänt

När det gäller Folkets Park som helhet finns det några åtgärder som skulle förhöja upplevelsen av parken.

Exempelvis bör gångsystemen vara enhetliga. Idag består gångarna både av grus och asfalt.

Häckar och buskage kan också börja användas mer i skymmande syften än vad de görs idag. Då kan de till exempel dölja baksidor av tivolits olika spretiga byggelement.

Dessutom kan de mest speciella av parkens träd förses med skyltar. Då skulle fler besökare uppmärksammas på träden.

Förutom detta kan parken göras grönare genom att man ersätter det plank som nu finns runt området med en häck. Häckar kan man inte klottra på och parken skulle kännas mer välkomnande för de människor som passerar.

Diskussion

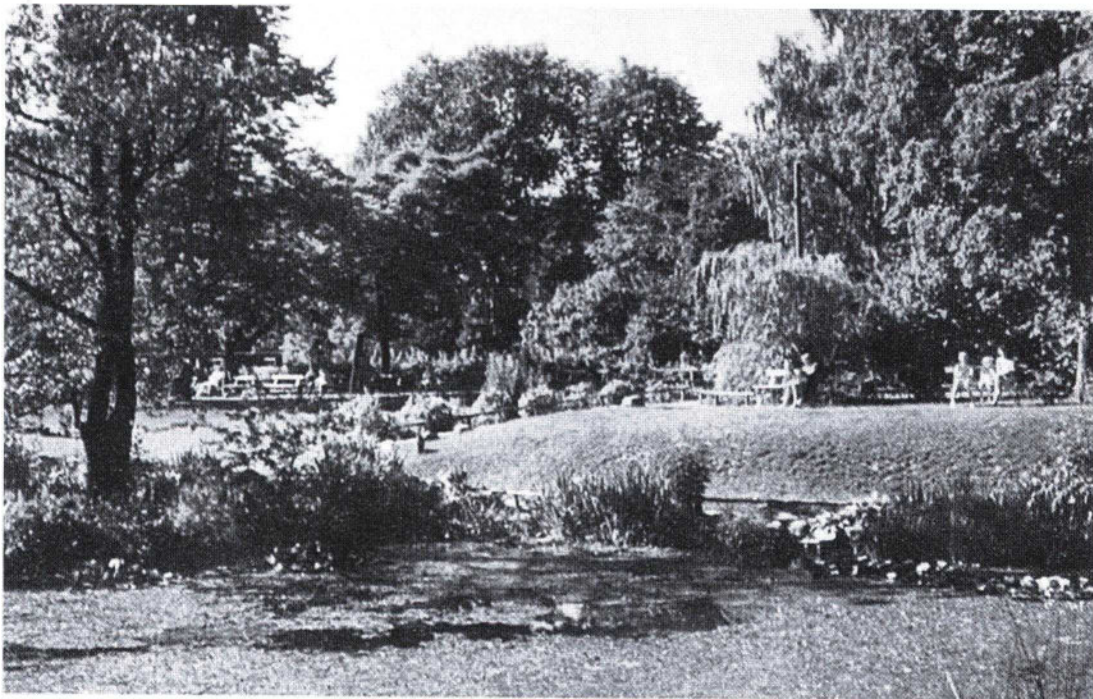
En parks historia är viktigt när man tar fram ett program för åtgärder i parken. När man får en djup inblick i vad som hänt i parken förstår man bättre varför vissa delar ser ut som de gör. Det är då lättare att både åter skapa gamla element och att ersätta dem med något som anknyter till dem. Vid förändringar av grönområden bör alltid den historiska bakgrunden beaktas.

Folkets Park är ett gammalt och etablerat etablissemang och därför har dess historia stor betydelse. Många besökare kommer för att minnas gamla tider och parken kan inte förändras alltför mycket alltför snabbt.

Vissa företeelser måste finnas kvar, till exempel caféet Far i hatten, jaktpaviljongen och entrédammen. Det är också viktigt att förstärka dessa genom den omgivande växtligheten. Av dessa anledningar blev det bland annat självklart att ha som mål att lyfta fram parkens historia.

Folkets Park används inte på samma sätt som de övriga parkerna i Malmös eftersom de här finns byggnader och verksamhet inne på området. Många besökare tar sig till parken just för ridhusets, lekplatsens eller för olika föreställningars skull. Det är många som besöker en park för att uppleva grönskan och på så vis få rekreation. De förslag som gjorts här vad beträffar en förbättring av parkens växtlighet skulle öka attraktiviteten. Det skulle bli fler besökare, utan att detta konkurrerar med parkens andra verksamheter.

Det gäller till exempel en satsning på parkens träd, en uppstädning och förenkling av parkens buskmiljöer. Det som bör prioriteras är nyanläggning av buskagen längs entrédammen och en upprustning av bersåerna, så att folk uppmuntras att slå sig ned i grönskan. Även undervegetationen i almlunden och det skogslika området vid entrédammen bör prioriteras. Detta skulle

Malmö Folkets Park, med damm, promenadvägar och överväldigande grönska.

snabbt ge besökarna en bättre miljö. Nyplantering av träd bör däremot ske långsiktigt. Pengar kan då satsas vid enstaka tillfällen och träden får på detta sätt en blandad ålder.

Avslutning

Det här examensarbetet avslutades i januari 2003. Ungefär samtidigt utsågs John Taylor till ny ansvarig för grönskan i parken. Han har tidigare arbetat med Slottsparken i Malmö. En del förändringar i grönskan har därefter skett. Exempelvis har platsen framför den stora scenanläggningen fått en gräsmatta.

Om författaren

Helena Jauhiainen är 24 år och nyutexaminerad hortonom. Hon har under utbildningen inriktat sig på dendrologi men har också ett stort trädgårdshistoriskt intresse. I samband med detta examensarbete fick hon möjlighet att kombinera dessa ämnen.

Abstract

The main objective of this MA thesis has been to write a management plan for the woody plants of Folkets Park (the public amusement park) in Malmö. The plan is based on the present condition of the park and its historical development.

The park's vegetation has been examined to determine growing conditions and plant care. Also, the trees and shrubs have been listed and classified. There are many beautiful and interesting trees in the park, constituting a hidden asset. The shrubs need renewing. Folkets Park has played a major historical role, mainly for working folk and the poorer classes, who could relax and enjoy a range of recreational activities in a natural environment. The plants in the park have been chosen to

satisfy these needs but also because of the park's use as a political meeting place.

This management plan addresses both the park's problems and assets. Folkets Park features an exciting selection of trees, something that must be preserved and promoted as an important aspect of the park. To encourage visitors to notice the trees, changes must be made in the surrounding shrubbery. A more consistent choice of shrubs will help enhance visitors' appreciation of the park and of its trees. The historic qualities of the park have also been noted. Old buildings and original vegetation should be preserved and maintained, either through the surrounding vegetation or by reconstruction.

Litteratur

Andersson, G. 1991. *Folkets Park – en hundraårig historia*. Gidlunds bokförlag, Värnamo.

Billing, P. 1991. *Hundra år i folkets tjänst – Malmö Folkets park 1891-1991*. Malmö Socialdemokratiska förening, Malmö.

Blomquist, E. 1985. *Möllevången i våra hjärtan*. Ottiprint, Malmö.

Bååth-Holmberg, C. 1913. *Frans Suell – den store Malmöborgaren*. Malmö.

Falkman, L. B. 1886. *Minnesteckning öfver handlanden och fabrikören i Malmö, kommerserådet och riddaren af kongl. Wasaorden Frans Suell*. Malmö.

Janstad, H. m.fl. 1981. *Min ungdoms park*. Arbetet, Malmö.

Karlsson, K. 1985. *Malmö socialdemokratiska förening 100 år*. Tryckeri AB Norden, Malmö.

Lundgren, A (red). 1930. *Fyra decennier – festskrift tillägnad Malmö Folkets Park under dess fjortonde säsong*. Malmö.

Meurman, A. 1983. *Trädvärd och parkförnyelse – Malmö Folkets Park*. Stad och land: 21. Alnarp.

Palm, Gottfrid (huvudred). 1939. *Svenska folkrörelser del V: Folkets hus och parker*. Lindfors Bokförlag AB, Stockholm.

Pehrsson, P-J. 1986. *Malmö parkernas stad*. Stadskontorets tryckeri, Malmö.

Platen, A. 1920. *Släkten Suell*. Malmö fornminnes-förenings minnesskrift 1909-1919. AB Lundgrens söners boktryckeri, Malmö.

Sönnerdahl, A. M. 1918. *Sveriges första Folkets park*. Malmö.

Tryckta källor

Johnny Lenart och Lennart Blomkvist. 1985. *Kartmaterial från Arbetarrörelsens arkiv i Malmö*:

Plan av ny scenanläggning. Organisation och projektbeskrivning för Malmö Folkets Park 2002-2005, 2002. Malmö Stad.

Widerberg, B. 1971-01-24. *Luft kring Lugnet*. Sydsvenska Dagbladet Snällposten, Malmö.

Årsberättelser över verksamheten 1931-1966, Avdelningen för okatalogiserat material, Lunds universitetsbibliotek.

Otryckta källor

Malmö Folkets Parks hemsida: <http://hem.passagen.se/mparken> Malmö st Folkets Park i Malmö.

Lycksalighetens Ö

ÅHOLMEN – ETT PARADIS

Text: Björn Norman. Foto: Katarina Curman

Artikeln först publicerad i Statens fastighetsverks tidskrift KULTURvärden.

Där vägen mellan Eskilstuna och Västerås passerar över en smal remsa av Mälaren, alldeles norr om klaffbron vid Kvicksund, ligger Åholmen - ett naturskönt område som bär tydliga spår av upplysningstidens ambition att undersöka, tämja och förädla den vilda naturen.

I samhället Mellansundet finns en vägvisare. Via en smal grusväg genom bebyggelsen öppnar sig landskapet, och Åholmen växer upp som en lockande lövsöksbeklädd ö i det flacka jordbrukslandskapet.

Att Åholmen hamnat i statlig ägo är tack vare att ett antal naturintresserade personer i början av 1900-talet engagerade sig för att rädda den gamla parkanläggningen från en planerad avverkning. Man lyckades finna en privatperson, notarien Sven Bergius, som 1912 inköpte Åholmen från ägaren till Stensjö gård på Nyckelön, med avsikt att lämna den som gåva till staten. Den 13 juni 1913 tog Kunglig Maj:t emot gåvan och accepterade Sven Bergius villkor att "...på det å egendomen befintliga planteringarna och minnesmärken måtte bliva på bästa sätt skyddade och vårdade, egendomen måtte ställas under vård och förvaltning av Vetenskapsakademin." Det betyder att det Åholmen vi möter i dag också är ett resultat av 90 års statlig förvaltning.

Medeltid

Åholmen är på många vis en intressant historisk plats. Innan sundet genom Strömsholmsåsen öppnades vid Kvicksund var sundet vid Åholmen den enda förbindelsen

till Mälarens inre del. Åholmen med Bondholmen var också, ända fram till mitten av 1800-talet en udde, kringfluten på tre sidor av Mälarens vatten.

Det strategiska läget innebar att platsen borde ha varit lämplig för en borg eller ett tornhus.

Åholmen nämns inte direkt i de medeltida handlingarna men F. U. Wrangel, som 1886 författade en beskrivning över Rytterne socken, antar att Åholmen är identiskt med ön "Öyaholm" som nämns 1385 och på vilken Bo Jonsson Grip gjorde anspråk, men som av "landssyn" och "häradssyn" tilldömdes Ekeby "...till vilken den hört under lång tid".

Första gången Stora Ekeby nämns i de medeltida handlingarna är 1304 då ägaren Lars Boberg skänker mark till Vårfruberga kloster på Fogdön vid Strängnäs. År 1343 uppför den dåvarande ägaren Anund Finvidsson en byggnad på gården. Byggnaden är redovisad på en karta från 1643 som ett envånings hus med tre torn. På samma karta redovisas Ekeby Nya Sätessgård som en envånig byggnad under sadeltak på samma plats som gården finns i dag.

På 1680-talet brann huvudbyggnaden och en ny byggnad uppfördes under tidigt 1700-

”Om du frågar efter ett monument se dig omkring” står det i översättning på den sten som är rest till minne av Carl von Linné på Åholmen.
Texten lyder; *”Carolo a Linné - Si quaeras monumentum circumspice”*.

tal då fiskarsonen och arrendatorn; Esbjörn Persson, som byggt upp en förmögenhet och köpt gården, lät sin adlade son Nils Reuterholm överta frälsegården.

Nils Reuterholm hade studerat i Uppsala och kom att arbeta som kommissionssekreterare. Han adlades 1708, samma år som fadern köpte gården, och upphöjdes 1735 till friherre. Det är familjen Reuterholms inträde på scenen som lägger grunden till det Åholmen som vi kan uppleva än i dag - ett

Åholmen där naturen avsiktligt påverkats av människan, och då inte av ekonomiska skäl utan ur forskningssynpunkt men också i sökandet efter avkoppling och kontemplation.

Frihetstiden och den gustavianska tiden

Nils Reuterholm dog 1756 och Stora Ekeby ärvdes av sonen Gustaf Gottfrid Reuterholm. Det var han som anlade den första trädgården vid Åholmen. Vid faderns död var

Författaren Gunnar Mascoll Silfoerstolpe, på granngården Stora Åsby, beskriver Gustaf Gottfrid Reuterholms avsked till Åholmen i sin dikt "Lycksalighetens Ö" år 1928.

Han går en dag och tar farväl
av det, som varit hans.
Vi kunna se gestalten väl
i sommarsolens glans.
En gammal man med skrumpen kind
och styv och knäsvag gång
han sätter sig vid Stora Lind
och lyss till binas sång.
En man, som går från gård och grund
och vet han snart skall dö,
förvisso kallar denna lund
Lycksalighetens Ö

Den allra sista dagen led.
Han måste fara hän,
men i sin packning tar han med
ett fång av unga trän,
som sprungit ur hans egen mark
och trotsat köld och snö
och örter från hans Åholmspark,
Lycksalighetens Ö.
En man, som inte hoppas stort
för med sig bort till fjärran ort
sin egen hembygds doft.

Hans hembygds doft är samma än
men är för andra kär.
Vår hembygds doft – så känn och känn
hur jorden doftar här
och hör på trädens sommarsus,
som aldrig stillnar av,
och se hur brisen dansar ljus
på slättens sädeshav!
Ur varje sus och varje ton,
som till vårt hjärta nå,
vi känna här i sommarron
de dödas hjärtan slå.

Gustaf notarie i Bergskollegium. Sedermera blev han bankokommissarie samt lagman och slutligen landshövding.

I sin dagbok den 5 juni 1746 ger Gustaf Reuterholm den första ingående beskrivningen av Åholmen:

"Åhollmen är en af Ekeby gårds bästa och wackraste tillhörigheter ... Igenom gårdegård är Åhollmen dehl i 2 deklar, hwaraf den ena slås och kan där bärgas till 80 lass godt hö; Den andra dehlen brukas till beteshage för ungboskapen, som där gå hela sommaren, till dess ängarne uppgifwas; Betet synes wähl i torra åhr wara nog knapt, men är dock mycket närande så att creaturen trifwas där oförlikneligen; Öfveralt på hollmen äro åtskillige, nog höga och wida kullar betäckte med den skönaste löfskog man någonsin will se af alla nästan upptänkelige trän, som giöra denne hollmens utseende likt ett paradis hällst då ängar och trän med sin blomma fylla luften med så härlig lucht, att den långt ut på wattnet kan kännas."

Beskrivningen är levande och det känns som om upplevelsen då och i dag har mycket gemensamt.

År 1760 börjar Gustaf Reuterholm anlägga två trädgårdar, den ena vid mangården och den andra vid Åholmen. Avsikten med anläggningen vid Åholmen var att skapa en "Trä Skola" och en "Fruckt Hage".

En karta över "Ekeby trädplantage" daterad 1783 ger en bra uppfattning om Reuterholms anläggning. Anläggningen omfattar de lägre och jämnare delarna av området väster och söder om höjdområdena. Byggnaden i nordväst för "plantermästaren" eller trädgårdsmästaren är identisk med dagens trädgårdsmästarebostad. På kartan benämns den del av trädskolan som ligger närmast byggnaden för "Gamla Träskolan" och är antagligen den del som anläggs under början av 1760-talet. Trädplantagen är indelad i tre avdelningar. En avdelning är trädskolan för uppdragning och

omskolning av fruktträds- och parkträdsplanter. En avdelning innehåller äppel-, päron- och plommonträd planterade i rader där samtliga träd är numrerade och beskrivningen innehåller uppgift om träden var rotäkta, okulerade eller ympade. En del träd anges med trädslag och fruktsort. Den tredje avdelningen var planterad med körsbärsträd i täta rader.

Efter 1783 anlades planteringsland för buskar, örter och gräs för att Reuterholm önskade uttröna dess lämplighet för mellansvenska trädgårdar. Plantagen utvidgades successivt mot öster så att den slutligen kom att omfatta det område som sedan 1800-talet kallas Snöbollsslätten.

Influenser

Under frihetstiden uppmuntrades markägare till plantageodling av träd och till skogsvårdande insatser. Orsaken var den stora virkesbrist som bland annat orsakats av den omfattande bruksverksamheten. År 1759 kom Per Adrian Gadd och Eric Gustaf Lidbecks "Berättelse om wilda träds plantering" ut i nytryck. Där uppmuntrades till utökad trädplantering av både exotiska och inhemska arter av främst löv- och fruktträd. Trädplantager låg med andra ord i tiden!

Gustaf Reuterholm inspirerades också av Carl von Linné. Han hade träffat Linné första gången 1734 då han var 13 år, i landshövdingehemmet i Falun. Fadern var 1732–1739 landshövding i Falun och initiativtagare och finansär av Carl von Linnés Dalaresa.

Gustaf visade tidigt ett botaniskt intresse som snart utvecklades till hortikulturell och dendrologisk handling. År 1747, 26 år gammal, inköpte han gården Skämma i Uppland där han genomförde omfattande odlingsförsök med frukt- och parkträd men också med gräsarter och örter. Försöken vid Skämma pågick under lång tid och gården såldes först 1791.

I dagböcker och brev nämns Linné ett antal

gångar. Mest utförligt sker det i ett koncept till ett brev daterat den 10 december 1749 där han ber en släkting uppsöka Linné för att från honom få frön till ett antal förtecknade växter för odling i slottsträdgården i Örebro och i faderns hem. Andra uppgifter i dagböckerna om Linné handlar om artighetsvisiter. Vid en visit den 24 november 1757 kan anläggandet av en plantage vid Åholmen ha diskuterats. Reuterholm skriver om Linné: "Han tyckte rätt mycket om min föresats att söka till att samla ihop uti min Trädgård alla de Trän som kunna tåla den Swenska kiölden."

Åholmen under von Gerdtens tid

År 1803 nödgades Reuterholm sälja Stora Ekeby av ekonomiska skäl. Köpare var Johan Adam von Gerdt, överstelöjtnant, senare överste och ståthållare vid det närbelägna Strömsholm.

I köpehandlingen stadgas att säljaren fick ta med sig "...150 trädstammar av frukt-bärande träd, 300 stammar af vilda trädsorter samt af främmande växtslag så mycket som planteringsbestånd medgifver." Här står också skrivet att säljaren en tid efter köpet skulle få inrymma sitt bohag "...uti Bodarne af nedre våningen på den å Åholmen uppförde, till Bibliotheque ämnade byggnad...". I kontraktet omnämns förutom biblioteksbyggnaden en spannmålsbod samt lador och logar.

Trädgårdsmästarbyggnaden nämns inte, vilket är märkligt. Beskrivningen av en biblioteksbyggnad har under 1900-talet tolkats som att det handlar om parkens huvudbyggnad, den så kallade Linné-paviljongen, trots att den endast innehåller en våning.

Johan Adam von Gerdt som tillträdde Stora Ekeby den 14 mars 1804 hade stora konstnärliga intressen. Han hade studerat landskapsmåleri för Elias Martin och hade

under flera resor tecknat det svenska landskapet. En del av hans teckningar finns graverade i Belangers "Voyage pittoresque de la Suède" 1802. Han hade nära kontakt med flera av samtidens betydelsefulla kulturpersonligheter, bland andra arkitekten Carl Christoffer Gjörwell d.y. och greve Carl Lagerbring.

Åren kring 1815 kom han i kontakt med arkitekten Fredrik Blom som då var engagerad vid Strömsholms slott. von Gerdt var romantiker och hans inställning till naturen och till landskapskonsten skiljde sig väsentligt från Gustaf Reuterholms.

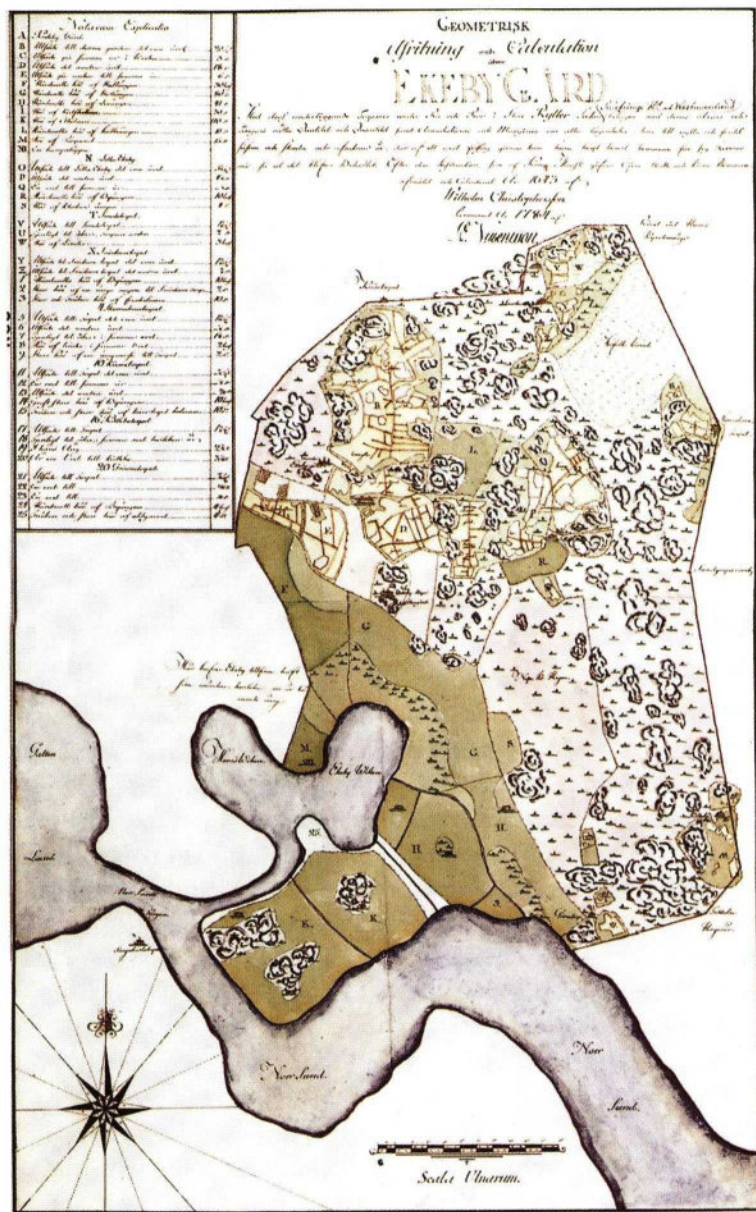
Hans första åtgärder efter tillträdet handlar om Stora Ekeby och dess bebyggelse. I brev till vännen Gjörwell diskuteras ombyggnadsplaner men konstateras också att gården är förfallen och fordrar mycket arbete.

Om verksamheten vid Åholmen de första åren efter tillträdet vet vi inte så mycket. De första uppgifterna gäller försäljning av en timmerbyggnad. Det är Torshälla stad som efter en omfattande stadsbrand 1798, under 1800-talets början köper ett flertal byggnader belägna på fastigheter vid Mälaren eller på dess öar.

På ett allmänt möte i Torshälla den 4 februari 1808 bestämdes att staden skulle inköpa en större byggnad på Åholmen för 210 riksdaler. Den skulle flyttas till stadens torg och där uppföras för att tjäna som "rådstuga och andra publika ändamål". Transporten genomfördes antagligen sommaren samma år. Fem av stadens skeppare åtog sig att genomföra transporten, som var omfattande - man räknade med ca 20 laster. Det provisoriska rådhuset användes i Torshälla fram till 1833 då ett nytt rådhus uppfördes.

Vilken byggnad var det som såldes och av vilket skäl?

Skälen var säkert ekonomiska. Brevet till Gjörwell visar att egendomen var nedgången

1643 års karta upprättad av W. Christophersson. År 1643 ägs Stora Ekeby av Erik Fleming. Kartan visar Åholmen och Bondholmen som en udde avgränsad mot söder och öster av det sund som idag benämns Mellansundet, men som på kartan har namnet Norr Sund. Det är en naturlig benämning då det är beläget norr om det södra sundet vid Kvicksund. Där dagens betongbro leder den gamla riksvägen över sundet vid samhället Mellansundet är ett färjeställe markerat. Vikarna norr om Åholmen är benämnda Horns Wiken och Ekeby Wiken. Åholmen har två höglänta trädbevuxna kullar med omkringliggande ängsmark. I norr och söder är ängslador markerade som enkla hus med sadeltak, Området är markerat med bokstaven K "Höo af Åholmen".

1718 års karta upprättad av A. Hesselgren. År 1718 ägs gården av Nils Reuterholm. Kartan visar Åholmen och Bondholmen som en ö med ett smalt sund mot öster. Färjan har ersatts med en bro. De två kullarna samt området mot öster är inhägnat. Den södra ängsladan finns fortfarande kvar. Kullarna är betecknade som "Odugele Backar med skoug lupne Liar i Ängaren". Övriga delar är betecknade som slättermark. På underlaget till kartan finns en anteckning om "150 lass", vilket avser hö. I väster finns närmast stranden en grupp byggnader som markerar en tegelugn med tillhörande torklador. Det är rimligt anta att tegelugnen inrättas för att producera tegel till den nya mangårdsbyggnaden vid Stora Ekeby som uppförs efter 1708. Tegelugnen är belägen strax väster om dagens trädgårdsmästarbostad. Lertagen fanns strax söder om ugnen och benämns på en karta från 1783 "Tegel Ängen".

och att det behövdes resurser för upprustningen. Den byggnad som säljs kan ha varit den biblioteksbyggnad som omnämns i köpekontraktet 1803 och den kan ha varit placerad där Linnépaviljongen finns i dag.

Först mot slutet av 1810-talet börjar von Gerdtén troligen engagera sig i Åholmens förändring. Lantmätare E. J. Granells karta från 1820 är antagligen en relationskarta upprättad efter att anläggningsarbetet slutförts. Till kartan hör en beskrivning daterad 1822. Då minnesstenen över Carl Lagerbring, som avlider 1822, är markerad på kartan får vi anta att kartan reviderats 1822 då beskrivningen upprättades.

Kartan visar en parkanläggning med tydliga romantiska drag utgående från den reuterholmska anläggningen. Plantageinslaget tonas ned medan de blockrika lövträdsbevuxna backarna infogas i parkanläggningen.

I den engelska parken i öster nyttjas de naturliga förutsättningarna i det kuperade, blockrika och lövträdsbevuxna partiet. Här finns lusthus, tempel, grotta med mera. Gångar och platser har fått namn som förstärker det romantiska intrycket: Evas Dahl, Adams Dahl, Norra och Södra Kjörbärslunds gången, Termopolis, Mosoe backe, Loviselunds Tempel, Snöbolls Slätten, Christinae lund, Plenum Plenorum, Sophien lust, Grottan, Petrus, Caput Bona Spei (Godahoppssudden) och ön i söder Isola Bella. Längst i öster finns en "Grafvård", ett gravröse markerad med en runsten av granit. Inskriften lyder "Hodie mihi, cras tibi", "I dag mig, i morgon dig". Här finns också "Stora Lind som formerar en löfsal". Intressant är att en rundel kallas Granell! Kan det vara så att lantmätare Granell har med utformningen av parken att göra?

Parken norr om allén kallas i inventeringen "En stenbunden betesbacke, beväxt med gles löfskog". Den södra delen, närmast allén, beskrivs som "En stenbunden backe med löfträn-

beväxt". Här finns Jennys Hill med ett lusthus, även benämnt tempel samt minnesstenen över Carl Lagerbring.

Väster och norr om trädgårdsmästarbostaden finns anläggningens märkligaste del. En slät gräsplan inramas av en sandgång som fått en superellipsliknande form. I sandgången finns träd planterade i rundlar och i vissa rundlar är också törnrosor planterade. På Granells karta är träden närmast paviljongen markerade med röd färg medan övriga är gröna. Den röda markeringen kan betyda att det är dessa träd som är planterade med törnrosor. Man kan fundera över om denna del av anläggningen genomfördes. På kartan ser man svagt den vägsträckning fram mot paviljongen som finns än i dag och som den superellipsformade anläggningen skulle uttradera. Kan det vara så att den ej utfördes?

Ytterligare västerut finns en plantering på en kulle kring ett "stort och åldrigt löfträd" med "en bänk att sitta uppå", en rund plantering med radiellt och mot centrum ordnade gångar. Kvarteren är planterade med "mångfaldige dels in dels utländske blomsterväxter". År 1822 var det en ek som utgjorde centrum, i dag finns här en kraftig kastanj.

Nedanför paviljongen finns ytterligare en plantering med stark och tydlig form. Det är en rund huvudform med en bladformad plantering.

Söder om trädgårdsmästarbostaden finns rester av Reuterholms anläggning i form av "planteringsland för Trädgårds växter".

Man kan fundera kring om von Gerdtén själv formgivit anläggningen. Intresset för det romantiska landskapet hade han genom sitt intresse för landskapsmåleriet. Genom sitt uppdrag som ståthållare vid Strömsholm kom han i nära kontakt med arkitekten Fredrik Blom. Bloms uppdrag vid Strömsholm innebar en omfattande utredning av anläggningens skick samt behov av upprustning. Blom föreslog

nybyggnad av det nedgångna stenköket samt nybyggnad av ett orangeri. Han föreslog också upprustningsarbeten för slottet.

Det som för oss är mer intressant är att han formade en romantisk trädgårdsanläggning väster om slottet på platsen för barocktidens borggård. Det är möjligt att Fredrik Blom inspirerade och kanske hjälpte von Gerdt.

En annan person som var betydelsefull var greve Carl Lagerbring. På den minnessten som restes vid Jennys Hill skriver von Gerdt "Carl Lagerbring - Åt välgöraren hvars om-tanka och råd beredde Ekeby egares trefnad och lycka".

Ytterligare en person som kan ha haft av-görande påverkan på utformningen av parken är lantmätaren Granell. Varför heter en plats i parken Granell?

Byggnader i parken

På 1822 års karta redovisas ett antal byggnader, varav flera måste vara uppförda under von Gerdts tid.

Paviljongen benämns i 1822 års beskrivning som "Huset därinom är af Sten, men (med) mycket vakra och väl inrättade och väl meublerade rum". Byggnaden är en stilriktig empirebyggnad med tydliga nyantika drag. Huvudbyggnaden flankeras av lägre fasta flyglar, så kallade pocher, som har lågt sittande lunettefönster på den vita putsade fasadytan. Mittpartiets hörn markeras av skorstenar. Dagens plåtklädda skorstenar var troligen putsade och avfärgade vita och kanske tänkta att vara förbundna av ett lågt smidesräcke. Det är inte endast arkitekturen som är typisk för det tidiga 1800-talet. Byggnadens konstruktion är en plankstomme, vilket vid den här tiden var en modern konstruktion. Byggnaden har alltid varit reveterad och putsad och den ursprungliga putsbäraren är en spräckpanel av så kallade bakar.

Brohuset med två portar är placerat på valv-

bron över Lillsundet. På Granells karta har byggnaden en nästan kvadratisk planform med avfasade hörn. Det finns en gravyr av byggnaden utförd av A. C. Wetterling och publicerad i *Magasin för Konst, Nyheter och Moder* år 1924. Bilden visar i förgrunden den stora eken med sittbänk och plantering runt omkring. I bildens vänsterkant syns Lillsundet och Brohuset. Byggnaden redovisas som sexsidig och med tälttak. Två fönster vetter mot väster.

Trädgårdsmästarebostaden benämns 1822 "En byggnad för Trädgårdsmästaren". Byggnaden har stomme av liggtimmer som varit rödfärgat. Den redovisas i det här läget på kartan från 1783 och är den äldsta byggnad på Åholmen som fortfarande finns kvar. Öster om trädgårdsmästarebostaden finns efter allén en byggnad som inte nämns i kartbeskrivningen. Byggnadens storlek motsvarar den liggtimrade boden, eller magasinet, som i dag finns öster om ladugården.

Vid Jennys Hill finns en liten byggnad med kvadratisk plan som benämns "Lusthuset eller Templet". Det finns uppgifter om att byggnaden flyttats till Stora Ekeby för att fungera som påfågels- eller hönshus! Vid Stora Ekeby finns än i dag en märklig byggnad som uppges ha fungerat som uvbur. Kan den vara det gamla lusthuset?

Efter 1822 kompletteras parkanläggningen med en minnessten över Carl von Linné. Den placeras vid trädet på kullen öster om paviljongen. Stenen av granit bär inskriptionen "Carolo a Linné – Si quaeras monumentum circumspice" (Carl von Linné – Om du frågar efter ett monument se dig omkring).

På Bondholmen öster om Åholmen finns en storslagen gravanläggning i form av en ättehög. Graven utgörs av en valvslagen gravkammare under en kulle, kringgårdad av en i dag delvis nedrasad cirkelrund grå-

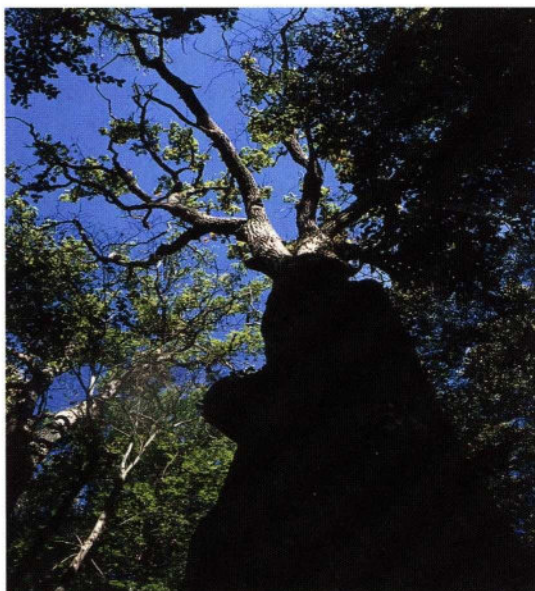
Lantmätare E. J. Granells karta från 1820 visar en parkanläggning med tydliga romantiska drag. Alla platser och gångar har fått namn som stärker det romantiska intrycket. Här finns lusthus, tempel och grottor.

Linnépaviljongen är en stilriktig empirebyggnad med tydliga nyantika drag. Den flankeras av låga flyglar med lågt sittande lunettfönster. Skorstenarna som markerar mittpartiets fyra hörn har förmodligen varit vitputsade och möjligen förbundna med ett lågt smidesräcke.

Här fungerar de gamla träden som gästböcker.

Många träd är gamla och mycket höga.

stensmur. En smidesgrind avgränsar gravområdet från omgivningen. Det var Gustaf Reuterholms önskan att här få inrätta sin familjegrav. Från gravplatsen ser man både mangården vid Stora Ekeby och Åholmen. Den här typen av ättehögar var som form inte helt ovanliga inslag i de romantiska parkanläggningarna.

1833 - 1913

År 1833 säljer von Gerdt Stora Ekeby och perioden fram till 1913, då staten accepterar gåvan från Sven Bergius och blir ägare till Åholmen, innebär ett stort antal ägarbyten.

År 1851 upprättas en karta av lantmätare C. Sjöholm och tidpunkten sammanfaller med en ny ägares tillträde. Det är friherre Karl Alexander Fredrik Gyllenhaal som 1850 köper gården och kommer att äga den fram till 1868. Kartan är tillräckligt detaljerad för att vi ska få en bra uppfattning om anläggningens tillstånd. Byggnaderna från 1822 års karta finns kvar och har kompletterats med den lilla flygeln söder om Paviljongen. Den superellipsformade planen och vägen öster om Paviljongen finns inte med trots att övriga vägar är tydligt redovisade. Iakttagelsen stärker antagandet att den inte utfördes utan förblev ett förslag.

Ägarnas intresse för Åholmen avtog och tidskriften Idun kan 1901 berätta följande om ett "Mälarparadis": "Åholmens gamla park och trädgård äro nu mycket förfallna. Det säges, att Linné haft sin hand med i dessa för sin tid säkerligen synnerligt storartade anläggningar. Ännu stå mycket mer än hundraåriga fruktträd där i långa led, grupper av bokar växa vid de forna promenadvägarna och här och där kan man till sin förvåning få skåda rent sydländska träd och örter. Så till exempel kan man ännu få se ett valnötsträd, och äldre besökare å holmen berätta, att de där upptäckt mullbärsträd och vinträd."

År 1904 avyttras Åholmen till Stensjö gård och hotas plötsligt av avverkning och exploatering. En räddningsaktion startas av västmanländska naturvänner - lektor Matts Floderus, greve Axel Ridderstolpe på det närbelägna Fiholm och häradshövdingen Claes Uggla. Deras engagemang ger som resultat att jur. kand. Sven Bergius år 1912 köper Åholmen, för att 1913 överlämna fastigheten till staten som gåva, på villkor att Åholmen för all framtid ska bevaras som skyddsområde.

Då fastigheten avyttrades från Stora Ekeby till Stensjö gård 1903-04 upprättades en karta av lantmätare W. Graan. Kartan används sedan även vid ägostyckningen 1912 i samband med Sven Bergius köp, vilket gör att det finns en del anteckningar på den.

På kartan redovisas Paviljongen, Betjäntflygeln (Södra flygeln) och boden efter allén. Lusthuset vid Jennys Hill verkar vara kvar, medan ladan mot öster är kryssad som om den rivits. Brohuset har också rivits - kartan markerar endast en bro.

Det finns ett antal oklarheter som främst gäller byggnaderna. När uppfördes den norra flygeln, den som kallas Kuskflygeln eller Kuskbostaden, och när reveterades flyglar och trädgårdsmästarbostad? Vem är det som gör de insatserna? Det handlar om ett tillrättläggande, en slags iscensättning.

Kan det vara så att Sven Bergius ensam eller snarare tillsammans med de engagerade naturvännerna sätter Åholmens byggnader i stånd mellan februari 1912 och statens övertagande i juni månad 1913?

Antagligen har boden vid allén flyttats till dagens läge invid den senare byggda ladugården. Hur är det då med Lusthuset vid Jennys Hill? Kan det vara så att det är den byggnaden som flyttas och nu blir Kuskbostaden?

1900-tal i statlig ägo

Efter statens övertagande blir det Kungliga

Vetenskapsakademien och dess natur-
skyddskommitté som svarar för förvaltningen.

Naturskyddskommittén bestämde att syftet med Åholmen som skyddsområde skulle vara att bevara området från naturförstörande exploatering och att man där skulle kunna följa och jämföra utvecklingen mellan natur som lämnades till fri naturlig utveckling och natur som brukades av människan. Det fick till följd att Åholmen indelades i områden som fick olika grad av skydd. Till fri utveckling lämnades den romantiska parken samt resterna av Reuterholms plantage.

En tillsyningsman anställdes. Som bostad fick han använda den gamla trädgårdsmästarbostaden och i ladugården kunde han hålla de djur som betade de delar av marken som ej skyddats.

Avsikten var att vetenskapligt följa vegetationens förändring och utveckling i de olika områdena. Så gjordes till en början, men arbetet avstannade redan på 1920-talet. Det är kanske det som M. Floderus tänkte på när han i en artikel i skriften Lustgården 1931 beskriver situationen vid Åholmen: "Det är inte mycket, som återstår av den forna storheten på platsen. Det har med rätta blivit sagt att hela Åholmen är ett av de ypperligaste exempel på den hastighet och kraft, varmed naturen återtagit sina förlorade marker".

Parken klarade sig hyggligt, medan byggnaderna for illa. Förvaltarens bostad dömdes ut 1943. Akademien ansökte om medel för upprustning av samtliga byggnader samt för uppförande av ny bostad. Efter avslag från statskontoret hamnade frågan på Riksantikvarieämbetets bord. Ämbetets utredning gjordes av Sigurd Curman och Erik Lundberg. Man motsatte sig rivning och föreslog att byggnaderna skulle restaureras. För parkens olika delar föreslogs gallring.

Först i och med att Ämbetet övertog förvaltningen 1957 påbörjades upprustningen.

Parkarbetet utfördes flera år i rad av vapenfria värnpliktiga och 1959 påbörjas upprustningen av byggnaderna. Det hade då gått 16 år sedan bostadshuset dömts ut som bostad!

Hösten 1953 har Vestmanlands läns tidning en artikel där Åholmen beskrivs. Skribenten är kritisk och uppskattar inte den statliga förvaltningen så här långt:

"Intrycket av sovande, av förgängligt och dött blir alltför starkt markerat just på en plats där naturen är lämnad alldeles åt sig själv... och där murkna träd och risiga grenar ligger kors och tvärs bland de levande träden. Naturen skall lämnas ostörd åt sig själv - skall slåss med den s.k. kulturen som velat bättra på genom plantering och parkanläggning. ... Men meningen är väl inte att byggnaderna på området skall lämnas att klara sig själva? Men det är just vad som sker."

År 1963 tog slottsarkitekt Ragnar Jonsson fram ett förslag till upprustning av byggnaderna, och för marken upprättades en skötselplan. Upprustningsarbetet påbörjades 1963 och genomfördes i etapper fram till slutet av 1970-talet.

Fastighetsverket tog över förvaltningen av Åholmen år 1999. Ett vårdprogram upprättades för byggnaderna samma år parallellt med restaurering av byggnadernas exteriör och stomme. Under år 2002 har trädgårdsmästarbostadens interiör restaurerats. Byggnaden fungerar i dag tillsammans med flyglar och ladugård som byggnadsvårdsbutik. Hägnader har rustats upp och hagmarken betas åter av boskap från Stora Ekeby.

Trots det sena 1800-talets ointresse och 1900-talets frustrerade statliga ägande har Åholmen ännu kvar en förförande skönhet, där spåren från 1760- och 1810-talens insatser fortfarande kan avnjutas. Det är viktigt att den fortsatta istandsättningen utförs med varsam hand, gärna långsamt och med mycken eftertanke.

Reuterholmarna byggde ett gravkapell för familjen på Bondholmen. Bilden är tagen från gravkullen, en solig höstdag år 2003. Hagen och kullen betas av Stora Ekebys nötboskap, därmed hålls slyet borta.

Om författaren

Björn Norman är slottsarkitekt vid Strömsholms slott. Han utexaminerades från Kungliga Tekniska Högskolan, KTH, år 1976 och gick på Konstakademien åren 1984 - 85. Idag äger och driver han arkitektkontoret A Q Arkitekter i Eskilstuna. Kontoret vann år 2002, tillsammans med Blomqvist Landskapsarkitekter i Västerås, "Vackra Vägars Pris" för utformningen av infarten till Eskilstuna.

Abstract

Åholmen is an island in lake Mälaren. During the 18th century it was owned by the Reuterholm family, father and son. They turned the island into a botanical garden, introducing many new trees and plants to the area. The next owner, von Gerdten continued to enrich Åholmen with plants and pavillions.

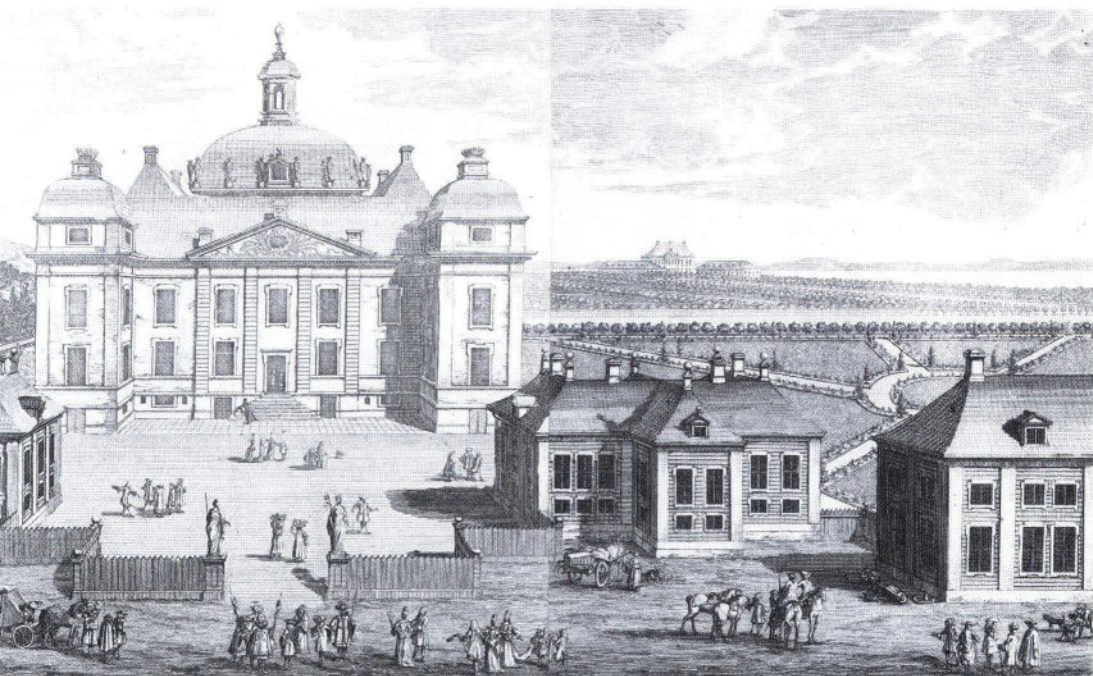
During the 20th century, trees were left to grow wild. Today the park has reverted to its wild state, becoming a jungle of trees and scrub. In the early 20th century the park faced extinction, only to be saved at the last moment by the Swedish state. It is now managed by Sweden's National Property Board.

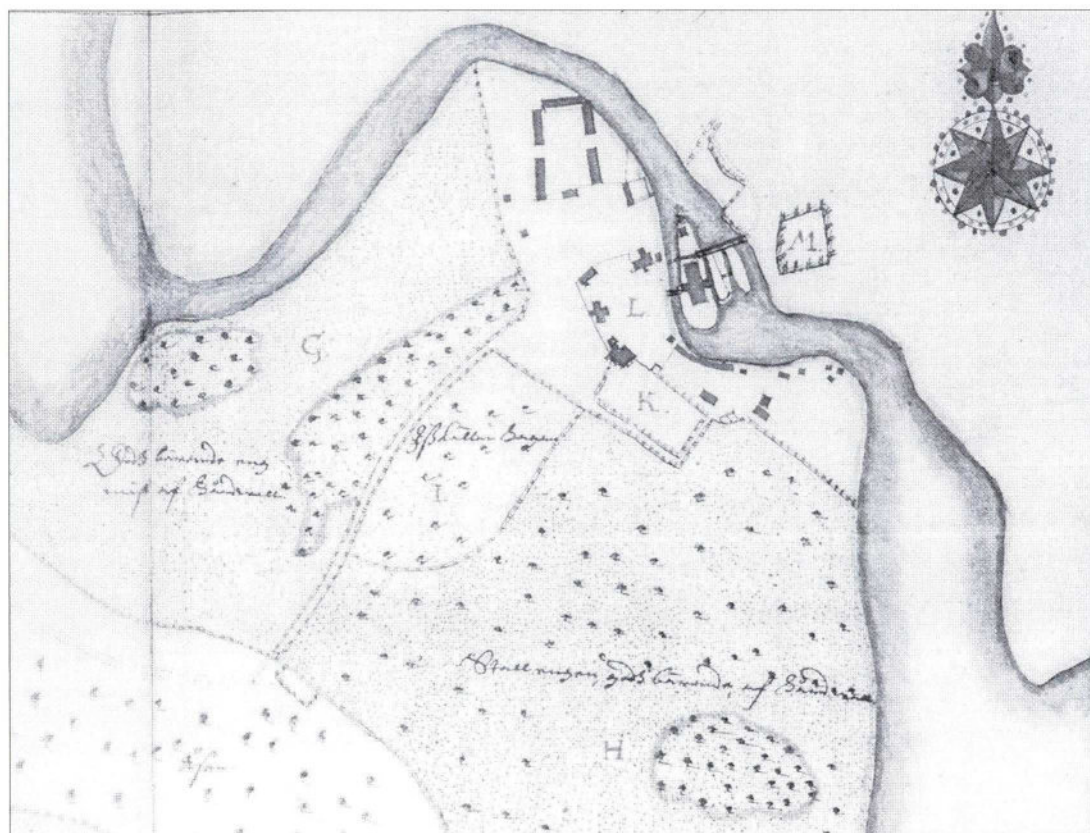
Arkeologi i en kunglig köksträdgård

Text: Katarina Frost

Sommaren år 2002 genomförde författaren en arkeologisk förundersökning i den gamla köks- och fruktträdgården vid Strömsholms slott i Västmanland. Genom att kombinera olika arkeologiska undersökningsmetoder med analys av historiska dokument och kartor var det möjligt att fördjupa kunskapen om anläggningen.

Strömsholm, vy från väster i Erik Dahlberghs Suecia Antiqua et Hodierna.
Gravyr från 1690-talet, Västmanlands läns museums arkiv.

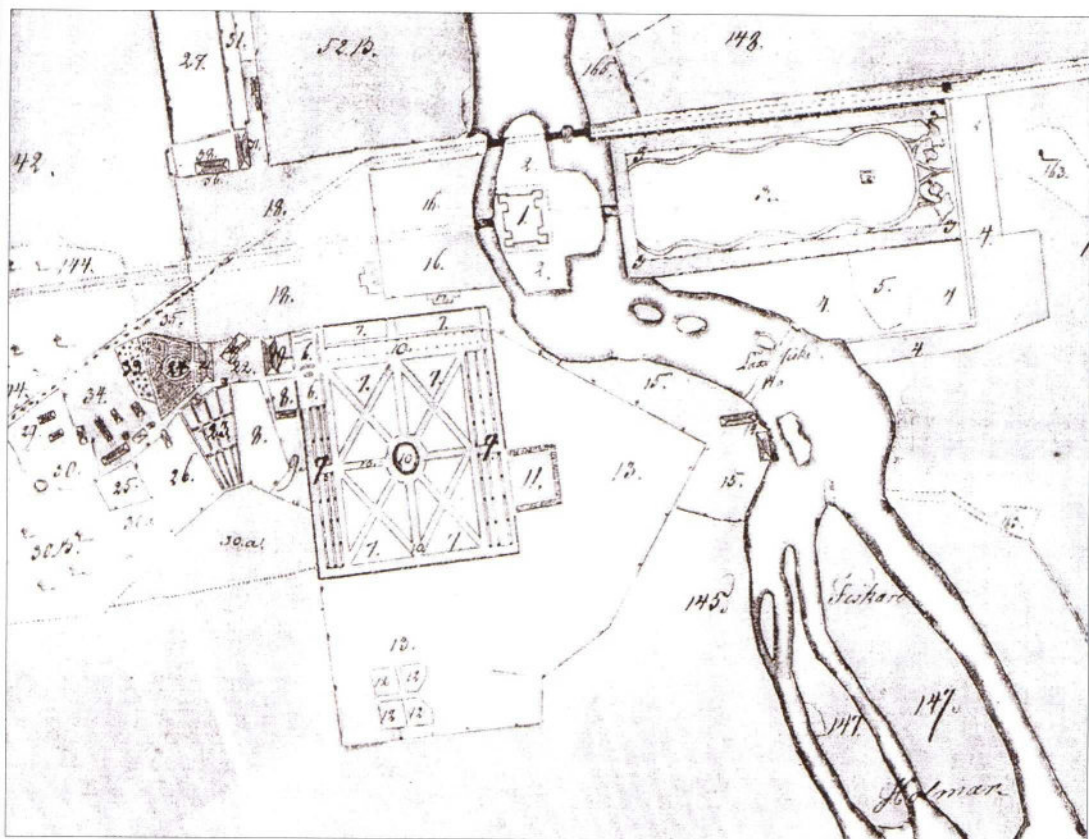
Geometrisk avmätning daterad 1650-52 utförd av Johan Åkesson. Lantmäteriets forskningsarkiv, Gävle.

Vid Strömsholms slott i Västmanland genomfördes under sommaren år 2002 en trädgårdsarkeologisk förundersökning i resterna av den gamla köks- och fruktträdgården från änkedrottning Hedvig Eleonoras tid. Syftet var att fördjupa kunskapen om anläggningen. Uppdragsgivare var Statens Fastighetsverk som förvaltar slottet. Undersökningen genomfördes av Västmanlands läns museum i samarbete med institutionen för landskapsplanering Ultuna vid Sveriges lantbruksuniversitet, SLU, och Arkeologiska forskningslaboratoriet vid Stockholms

universitet. Strömsholm är ett av de kungliga slotten och statligt byggnadsminne.

Köksträdgård med anor

Vid 1550-talets slut lät Gustav Vasa uppföra ett stenhus på en av tre holmar i Kolbäckån. Där ligger dagens Strömsholms slott. Hans tredje hustru Katarina Stenbock fick gården som änkesäte och bodde där i drygt 60 år. Hon dog år 1621. Vid hennes bortgång fanns vid Strömsholm en kålgård (köksträdgård), två humlegårdar, en djurgård, och en trädgård. En av humlegårdarna beskrevs som för-

Karta från 1810 över Strömsholm. LMV akt T25-25:15, ekonomisk avmätning av Magnus Örner. Lantmäteriets forskningsarkiv, Gävle.

fallen.¹ År 1625-26 nämns en trädgård och en humlegård i gårdens räkenskaper.²

Nästa änkedrottning på Strömsholm var Gustav II Adolfs hustru, Maria Eleonora. Enligt uppgift lät hon anlägga en trädgård där år 1634. Tre år senare klagade hon till Axel Oxenstierna över att trädgården inte vidmakthållits sådan den blivit anlagd.³ Det är oklart om här avses en nyanläggning eller om Maria Eleonora har låtit upprusta en befintlig trädgård. En man vid namn Mattias Locher anställdes som övergartner och kommandant på Strömsholm år 1639, men han vanskötte

sitt uppdrag och ersattes 1644 av en ny trädgårdsmästare, Henrik Sturm. Trädgården låg i det närmaste öde när Sturm tillträdde. Han fick därför i uppdrag att skaffa frön och ympar, att plantera samt att "kvarter och läkter sirligt utforma" så att trädgården skulle bli till både nytta och nöje.⁴ Av beskrivningen att döma var det en trädgård i renässansstil som fanns vid slottet. Trädgården finns inmätt på en karta av Johan Åkesson, daterad 1650-52. Söder om borggården syns en inhägnad rektangulär yta vilket enligt texten till kartan är trädgården. Öster om slottet låg humlegården.

När Hedvig Eleonora år 1654 gifte sig med Karl X Gustav fick hon Strömsholm i bröllopsgåva. Hon fick även Svartsjö där trädgårdsmästare Tremper sedan många år arbetade. Tremper uppmanades av drottningen att flytta till Strömsholm för att ta sig an trädgården, men han avböjde efter ett besök på platsen. Tremper beklagade sig över att träd- och humlegårdarna låg öde och att det skulle krävas stor möda och mycket arbete att sätta dem i stånd⁵.

Under åren 1669-1682 lät Hedvig Eleonora uppföra ett nytt lustslott vid Strömsholm. Ritningarna hade upprättats av den kunglige arkitekten och byggmästaren Nicodemus Tessin den äldre och hans son som senare skulle komma att efterträda honom, hade hjälpt till med renritningen.⁶ Hela slottsområdet planerades om enligt barockens ideal med byggnader och trädgårdar i en symmetrisk helhet. Den gamla humlegården skulle ersättas med en lustträdgård öster om slottet och i söder planerades en ny köks- och fruktträdgård.

Arbetet med köks- och fruktträdgården

kom igång den 29 augusti 1681 då man började med att hugga ner träd och gräva upp de gamla kvarteren i Maria Eleonoras trädgård. Den nya trädgården anlades efter "dessein och avritning".⁷ Tidigare samma år hade Nicodemus Tessin den äldre gått bort och sonen efterträtt honom som kunglig arkitekt. Han blev därmed även ansvarig för arbetena vid Strömsholm.⁸ Åren 1682 - 83 anlades en fyra alnar djup stensatt damm, vilken förbands med ån via en ränna.⁹ Under de följande åren planterades köksträdgården färdigt.¹⁰

År 1685 anställdes Johan Hårleman som kunglig trädgårdsmästare och fick bl.a. ansvar för trädgårdarna vid Strömsholm.¹¹ Ett örthus timrades upp på drottningens särskilda önskan vid köksträdgården år 1686.¹² Detta byggdes enligt uppgift om år 1709 efter en mycket svår vinter då alla växterna gått förlorade.¹³ Samma år upprättades ett inventarium över trädgårdarna och i detta kan man bl.a. läsa att där växte äppelträd, päronträd, körsbärsträd, vinrankor och buxbom.¹⁴ Köksträdgården beskrivs inte särskilt detaljerat, däremot

Schaktet vid dammen. Närmast vattnet syns den huggna kantstenen som hölls på plats av en järnkrok, vilken i sin tur kilades fast under de större stenarna.
Foto: Kristina Jonsson, 2002

Flygfoto över Strömsholm från 1930. Till vänster syns köks- och fruktträdgården med odlingskvarter, gångar och en damm i mitten. Foto från öster av III Flygkåren. Ur Västmanlands läns museums arkiv.

redovisas det stora örthuset med sitt innehåll av ömtåliga växter och olika förvaringskärl.¹⁵

En tydligare bild av köks- och fruktträdgården ger det syneprotokoll som upprättades år 1717. Trädgården uppges vara 600 alnar lång och 280 alnar bred (ca 356 x 166 m) och inhägnad av ett balkverk. Den var indelad i 16 kvarter omgivna av buxbomshäckar och fruktträd. I kvarteren odlades köksväxter. I öster och väster fanns långa alléer med fruktträd och i norr hade man år 1715 planterat en allé av holländsk parklind. Några melonbänkar fanns även i trädgårdens norra del. Centralt i anläggningen fanns en damm som beskrivs som en rundel med huggen sten på sidorna, ämnad till fontän, som ännu inte kommit till sin fullbordning när protokollet skrevs. I syneprotokollet står även att:

"förenämnda trädgård har nuvarande trädgårdsmästaren Johan Ekebom, sedan densamma år

1709 av den starka vintern och kölden alldeles utgången och förlorad var, igen uti följande år efterhand, som förbemänt är, upprättat och anlagt sådan som den sig nu till alla delar befinneres".¹⁶

Beskrivningen av köks- och fruktträdgården i ovannämnda protokoll stämmer inte helt överens med den plan som upprättades av Tessin den äldre. Däremot känner man igen den på senare lantmäterikartor över området. Syneprotokollet upprättades efter Hedvig Eleonoras död, i en tid då landet var hårt drabbat efter år av missväxt, pest och Karl XII:s krigföring. Protokollförfattaren ansåg att man, beroende av tillgången på arbetskraft, borde koncentrera trädgårdsarbetet vid Strömsholm till köksträdgården.¹⁷ Det förefaller också som om köks- och fruktträdgården har varit den anläggning som prioriterats under de följande åren, även om upplysningarna i arkiven är få.

Olof Grau som 1754 gav ut en bok om Västmanland beskriver köksträdgården som mycket härlig och full av allehanda fruktträd som växte omkring kvarteren. Han nämner även ett orangeri där det bland annat fanns citronträd, pomeranser och fikonträd.¹⁸

Den 11 oktober 1770 inventerades trädgårdarna med anledning av att en ny trädgårdsmästare, Johan Fredrick Hedström, tillträdde tjänsten vid Strömsholm. Hans företrädare, Samuel Palmer, hade avlidit tidigare samma år. Köks- och fruktträdgården beskrivs vara indelad i 22 kvarter. Längst mot norr växte enstaka mullbärsträd och valnötsträd, samt lindallén vilken fortfarande var i gott skick. Drivbänkarna var däremot alldeles odugliga. De 16 kvarteren kring dammen kantades av äpple-, päron-, plommon- och körsbärsträd. Vad som i övrigt odlas i kvarteren nämns inte. I trädgårdens södra del fanns ytterligare sex kvarter, varav ett var en trädskola och övriga brukades som lind. Alléerna av fruktträd och bärbuskar öster och väster om trädgården fanns fortfarande kvar, men det påpekades att vinbärshäckarna borde planteras om. Det stora timrade örthuset (orangeriet) i trädgårdens nordvästra hörn

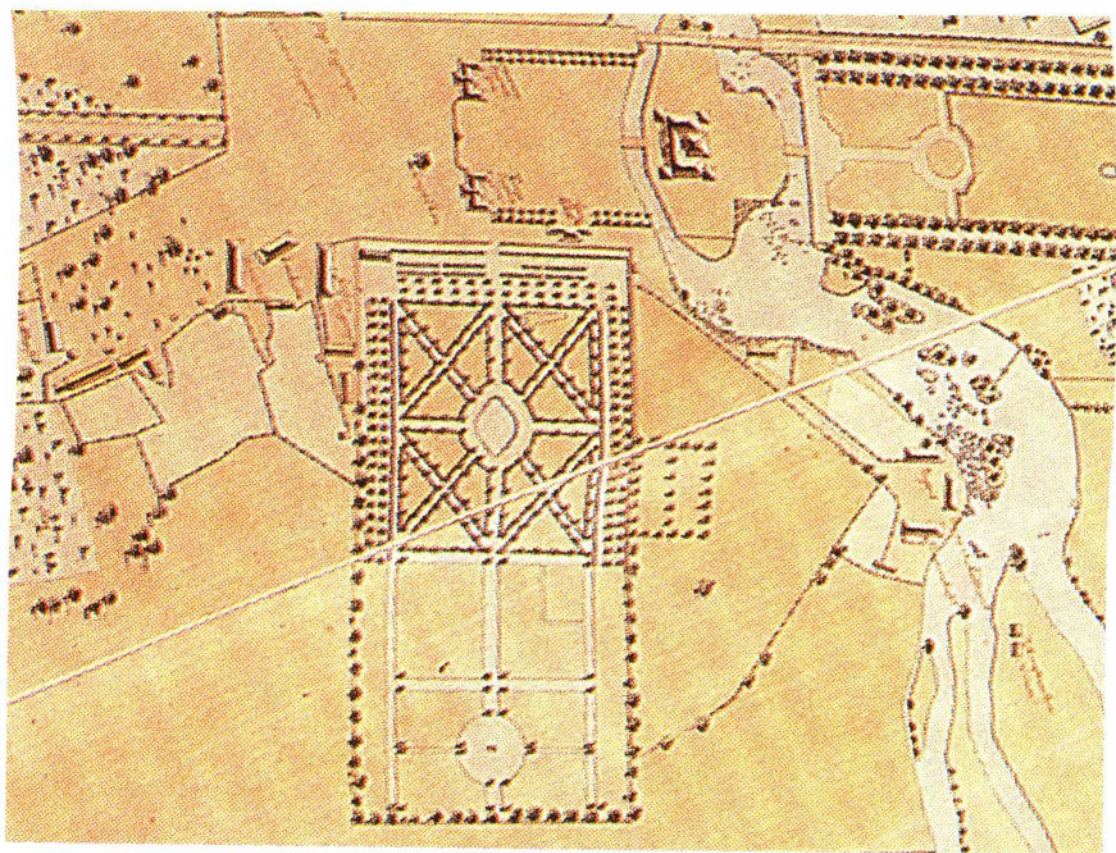
var i dåligt skick med ruttna fönsterposter och trasiga rutor. Dock hade de två kakelugnarna murats om och en ny dörr tillverkats. Dammen i trädgården hade börjat förfalla, många stenar var lösa och en del utfallna. Trädgården var inhägnad av ett plank som borde bytas ut och utanför detta

fanns grävda diken som var i behov av rensning. Öster om hela anläggningen fanns den gamla trädskolan kvar med 29 lindar vilka beskrevs som väl behållna.¹⁹ Hur de 22 kvarteren i köks- och fruktträdgården var disponerade framgår av en karta upprättad av Johan Ulfström 1774-76 inför anläggandet av Strömsholms kanal. Strömsholm var vid den tiden änkensäte åt Lovisa Ulrika.²⁰

Köksträdgården brukades ända in på 1940-talet då de sista fruktträden dukade under för de kalla krigsvintrarna. Efter kriget arrenderades marken under några år av Carl Gustaf Ridder-

stolpe på Fiholm.²¹ Den siste arrendatorn, Olle Carlsson, tillträdde år 1951 och brukade marken fram till sin död år 1977. Dottern fortsatte odlingen i ytterligare två år. Därefter lades marken om till beteshage för hästar.²²

En tydligare bild av köks- och fruktträdgården ger det syneprotokoll som upprättades år 1717. Trädgården uppges vara 600 alnar lång och 280 alnar bred (ca 356 x 166 m) och inhägnad av ett balkverk.

Strömsholms kanalbolags karta från 1774-76.

Undersökningen

Idag används marken som beteshage, men det går fortfarande att se spåren efter den gamla trädgården som brukades under närmare 300 år. Mycket var redan känt om trädgårdarna vid Strömsholm tack vare arkivmaterialet, men många frågor återstod. En del av frågorna skulle den arkeologiska undersökningen ge svar på. Genom att kombinera olika arkeologiska undersökningsmetoder och jämföra resultaten med historiska dokument var det möjligt att få fram ny kunskap.

Arbetet inleddes redan i februari då marken fortfarande var frusen med en förberedande besiktning på platsen. Vid besiktningen kunde det konstateras att hela trädgården varit plöjd

och att spåren efter gångar och planteringar förmodligen raderats ut vid plöjningen. Ytterligare ett besök i fält gjordes i april då markförhållandena undersöktes genom provstickning med jordsond. Därefter arbetades ett förslag till strategi för de arkeologiska undersökningarna ut. Förslaget diskuterades med uppdragsgivaren och en referensgrupp innan det fastställdes. Inför fältarbetet rektifierades och analyserades de historiska kartor som fanns tillgängliga över Strömsholm. Vi hade även tillgång till några flygfotografier som också analyserades. Allt kartmaterial tillsammans med ett flygfoto digitaliserades och togs med i fält. Eftersom det finns en hel del litteratur publicerad om Strömsholms

historia och arkivmaterialet är mycket omfattande, valde vi att koncentrera oss på litteraturstudier inför fältarbetet. I samband med fältarbetet intervjuades slottsuppsyningsman Staffan Möller och änkan efter den siste arrendatorn av köksträdgården, Marianne Carlsson.

Fältarbetet utfördes 3-14 juni samt 19-30 augusti 2002. Hela ytan inventerades och alla synliga spår mättes in med totalstation. Samtidigt genomfördes geofysiska undersökningar i parkens norra del som uppdragsgivaren var särskilt intresserad av. Marken undersöktes både med slingram och georadar. Resultaten bearbetades fortlöpande och matades in i fältdatorn där även uppmätningarna lagts in. Resultaten från de geofysiska undersökningarna jämfördes med inventeringen och de historiska kartorna. Eftersom allt fanns tillgängligt digitalt kunde vi noga planera var vi skulle lägga sökschakten. Ambitionen var att gräva så lite som möjligt. Totalt grävdes nio schakt, varav åtta med maskin och ett för hand med spade och skårslev. När anläggningar framkom i de maskingrävda schakten undersöktes även dessa för hand med skårslev. Samtliga schakt dokumenterades genom inmätning med totalstation, plan- och sektionsritningar samt fotografering.

Under båda fältperioderna var vädret mycket varmt och torrt. Eftersom köksträdgården innehåller lerjord var det nödvändigt att fukta schakten både i plan och profil för att lämningar skulle framträda. Torkan gjorde det svårt att urskilja spåren efter trädgården

vid schaktning med maskin. Till exempel syntes den tunna stenpackningen som utgjort kärnan i en trädgårdsgång vid schaktning med maskin, men lerlagret som fanns ovanpå var svårare att se eftersom marken var så uttorkad. Allt var ljusgrått. När vi grävde för hand med spade och skårslev kunde vi där emot känna skillnaden och lättare upptäcka både trädgårdsgångar och planteringsgropar.

Under sista veckan i fält framträdde

vegetationsspår i form av torrt gräs kring dammen. Spåren visade tydligt var trädgårdsgångarna hade funnits. Tyvärr var spåren endast en kort stund på morgonen medan den omgivande marken fortfarande var fuktig av dagg. Genom att markera konturerna med sprayfärg, fick vi möjlighet att mäta in dem med totalstation vilket krävde lite längre tid. Även vegetationsspåren jämfördes med kartmaterialet, de geofysiska undersökningarna och resultatet av utgrävningarna.

Uppmätningen av vegetationsspåren jämfördes med de historiska kartorna och de visade sig stämma mycket väl överens.

Jordprover för att påvisa odling togs inte eftersom vi redan visste att hela anläggningen varit uppodlad ända fram till 1970-talet. Prover för analys av makrofossil och pollen togs heller inte eftersom dammen som skulle kunna innehålla fossilt växtmaterial hade grävts ur med maskin i början av 1990-talet.

Resultaten

Den arkeologiska förundersökningen gav flera intressanta resultat som bidrog med ny kunskap om trädgårdsanläggningarna vid

Av
beskrivningen
att döma var
det en
trädgård i
renässansstil
som fanns vid
slottet.

Strömsholms slott. Trädgården som på 1630-talet anlades söder om borggården enligt direktiv från änkedrottning Maria Eleonora fanns dokumenterad på en karta från 1650-talet, men den exakta placeringen i förhållande till dagens anläggning var inte känd. Genom att analysera vegetationsspåren på ett modernt flygfoto och kombinera detta med den gamla kartan, kunde trädgårdens utbredning och förhållandet till dagens anläggning preciseras.

Konturerna av köks- och fruktträdgården som anlades på 1680-talet är fortfarande synliga i form av trädtrader, diken och stenläggningar. Själva trädgården är sedan länge omlagd till betesmark. De tidigare gångarna och kvarteren har plöjts bort och dammen

har förvandlats till ett vattenhål. Den arkeologiska undersökningen gav ändå besked om att den bild som de historiska kartorna förmedlar också stämmer överens med de spår som bevarats i marken.

Ett viktigt resultat var att det genom uppmätning och utgrävning var möjligt att fastställa dammens ursprungliga form och delar av dess konstruktion. Den har varit kantat av huggen kalksten och haft en tydlig medaljongform.

Vid utgrävningen påträffades rester av gångvägar, flera planteringshål och stenfyllda dräneringsdiken. Dessa lämningar kom från två, eller möjligen tre, olika anläggningar vilka överlagrade varandra²³.

Noter

¹ Karling 1931 b, s. 168

² Teijler 1984, s. 337

³ Karling 1931 b, s. 168

⁴ Karling 1931 b, s. 170

⁵ Karling 1931 b, s. 170

⁶ Karling 1931 a, s. 59

⁷ Karling 1931 a, s. 60

⁸ Lindahl 2002, s. 17

⁹ Silfverstolpe 1921, s. 20

¹⁰ Karling 1931 a, s. 60

¹¹ Lundqvist 2000, s. 63

¹² Karling 1931 a, s. 60

¹³ Silfverstolpe 1921, s. 20

¹⁴ Bäckström 1924, s. 117

¹⁵ Norman 2000

¹⁶ Karling 1931 a, s. 62

¹⁷ Karling 1931 a, s. 62

¹⁸ Grau 1754, s. 292

¹⁹ Norman 2000

²⁰ Karling 1931 a, s. 63

²¹ muntlig uppgift av
Katarina Curman

²² muntlig uppgift av änkan
Marianne Carlsson

²³ rapport från under-
sökningen i Strömsholm,
Frost & Jonsson, 2003

Litteratur

Bäckström, A.G. 1924. *Strömsholm förr och nu*. Stockholm.

Dahlbergh, E. 1965 (nyutgåva). *Svecia Antiqua et Hodierna*. Bearbetad och kompletterad upplaga försedd med kommentarer huvudsakligen hämtade ur äldre källor. Distr. AB TERMAC, Stockholm.

Frost, K. & Jonsson, K. 2002. *Köksträdgården vid Strömsholms slott*. Trädgårdsarkeologisk förundersökning. Kulturmiljöavdelningen Rapport 2002:A53. Västmanlands läns museum. Västerås.

Grau, O. 1754. (Nytryck 1904). *Beskrifning öfver Wästmanland. Dess städer, härader och socknar*. I ny upplaga utgifven af Vestmanlands läns tidning. Västerås.

Henriksson, L. 2002. *Trädgårdskonsten*. Nationalmusei årsbok 48,

s. 151-165.

Lindahl, G. 2002. *En arkitektkarriär i maktens följe*. Nationalmusei årsbok 48, s. 13-35.

Karling, S. 1931. *Strömsholm*. Svenska trädgårdskonsten sådan den till våra dagar bevarats i anläggningar vid slott och herrgårdar. Uppmätningar och beskrivningar jämte bilder samlade och utgivna av Arkitekturminnesföreningen. Andra delen. Stockholm.

Karling, S. 1931. *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott*. Stockholm.

Lundqvist, K. 2000. *Johan Hårleman, Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år*, red. Andersson, Jonstoj & Lundqvist. Byggförlaget, Stockholm.

Olausson, M. 2000. *Carl Hårleman, Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år*, red. Andersson, Jonstoj & Lundqvist. Byggförlaget, Stockholm.

Silfverstolpe, M. 1921. *Hedvig Eleonoras Strömsholm*, Västmanlands fornminnesförenings årskrift XI, utg. Kjellberg, Västerås.

Teijler, B. 1984. *Kolbäck, Svedvi, Säby och Berg från forntid till nutid*. Del 1. Forntid - Medeltid - Vasatid. Hallstahammars kommun. Köping.

Teijler, B. 1987. *Kolbäck, Svedvi, Säby och Berg från forntid till nutid*. Del 2. Stormaktstiden 1632 - 1722. Hallstahammars kommun. Köping.

Ett tack

framförs här till arkeolog Kristina Jonsson vid Västmanlands läns museum, som gjorde undersökningen i Strömsholm tillsammans med mig. Underlaget för artikeln är i huvudsak hämtat från rapporten som vi skrev tillsammans.

Om författaren

Katarina Frost är trädgårdsarkeolog och doktorand vid Sveriges Lantbruksuniversitet, inst. för landskapsplanering Ultuna och chef för Köpings Museum.

Hage og park på Eidsvoll

Text: Annegreth Dietze

Siden 1814 er Eidsvoll i norsk historie et kjent navn. I Eidsvollbygningen - den gangen eid av Carsten Anker - ble den norske Grunnloven skrevet og vedtatt den 17. mai 1814. I 2014 feirer Norge 200 års jubileum for Grunnloven. Målet med artikkelen er å starte en diskusjon om hvordan man kan ta vare på den historiske hagen i et så viktig nasjonalt anlegg.

Opprinnelig var Eidsvoll kjent som jernverk med en historie tilbake til det 17. århundre. Allerede 1624 ble jernverket ved Kongeveien Oslo-Trondheim etablert. Grunnlag for driften var vann fra Andelva og gruvene i Eidsvollområdet.

Fra 1688 eide familie Schlanbusch Eidsvoll jernverk, og drev det i tre generasjoner. I 1794 kjøpte Carsten Anker verket. Han satset mye penger og interesse for å modernisere det. Samtidig bygget han ca. 1800 den nåværende Eidsvollsbygningen. Arkitekten var antakelig dansken Stanley. Riktignok viser gamle brev at Carsten Anker selv var meget aktiv i utformingen av huset.¹

Carsten Anker ble født 1747 i Moss. Hans far eide Moss jernverk fra midten av 1700-tallet. Anker fikk hovedsakelig sin utdanning i utlandet. Blant annet var han 5 år sammen med sin bror og fire fettere i Tyskland, Italia, Frankrike og England. Fra 1794 bodde han i København hvor han hadde en stilling i handelsdepatementet. Samtidig var han medlem av bergverksdireksjonen og kontrollør for norske glassverk. Senere ble han direktør for Asiatisk Compagni, som hadde monopol

på all import fra Asia til København.²

I København bodde familie Anker først i Holstein Palé. Samme år som han hadde kjøpt Eidsvoll verk begynte han å bygge Rolighed i Vedbæk (Øresund). Først i 1811 flyttet han til Eidsvoll. Jernverket ble i 17 år drevet fra København. En forvalter var ansvarlig for den daglige driften av jernverket. Nedgangstider og pengemangel førte i 1822 til konkurs og til tvangsauksjon i 1823. I 1824 døde Carsten Anker.³

Etter hans død overtok i 1837 en gruppe av kjente norske personer Eidsvoll verk. Man ønsket å bevare et så viktig nasjonalt minnesmerket for fremtiden. Men midler til vedlikehold manglet. I 1851 tok Stortinget imot Eidsvollsbygningen som gave. Siden 1895 står ulike stiftelser for forvaltningen av bygningen.⁴ I dag eksisterer det her et museum hvor det er mulig å se huset og interiør slik det var i 1814. Hagen sør for bygningen er åpen for publikum.

Hage og park

Den historisk utviklingen av hagen på Eidsvoll kan deles inn i tre perioder. Den første begynte med eieren Schlanbusch. Heinrich

von Schlanbusch anla antakelig hele anlegget som et kart fra 1794 viser.

Schlanbusch gjerdet inn et areal av 330 x 198 fot, (ca. 108 x 58 m) sør for bygningen. Dessuten anla han fem fiskedammer og var ansvarlig for parken Dorotheenbusk vest for jernverket. Leganger beskriver Dorotheenbusk i Topografisk journal 1794 som "Lystskov" Han forteller også at alleene i parken var rettet mot elven, åker- og englandskapet rund Eidsvoll verk. I midten dannet alleene et "Tempel for Muserne". Beskrivelsen passer til 1794-kartet. Parkens eksistens ble også bereftet av reisebeskrivelser av brødrene Schøning fra 1773-1775. De forteller blant annet om "bjørk og gran" (*Betula spec.*, *Pinus spec.*) i parken.⁶

I hagen sør for bygningen ble antakelig to alleer plantet av fru Schlanbusch i 1688.⁷ Muligens er noen av de eksisterende lindetrærne fra denne tiden.⁸ En del av vestre allé består enda av meget gammel lind.⁹ Den østre er av yngre dato og består av lønn og bjerk (*Acer spec.*, *Betula spec.*). Alleene omsluttet en nytte- og prydhage. Nøvik omtaler i 1901¹⁰ at det befant seg en frukt- og urtehage mellom

alleene. Mellom to balustrader ved huset antok han at det hadde vært et blomster- eller prydbed.¹¹

Schnitler mener i 1916 at Eidsvoll-anlegget er et nytt bevis på den gamle tyske påvirkningen i norsk hagekultur.¹² Schlanbusch kom fra Harz i Tyskland og han ble i 1680 Oberberghauptmann i Norge. Schlanbusch arbeidet stor sett i sølvgruvene på Kongsberg, et sted som ble sterkt kulturelt påvirket av tysk innvandring på 1600-tallet. De fleste arbeiderne i gruvene og bergverksdrift ble hentet fra Tyskland i denne perioden.¹³ I dette miljøet levde Schlanbusch i Kongsberg og derfra kom han til Eidsvoll verk.

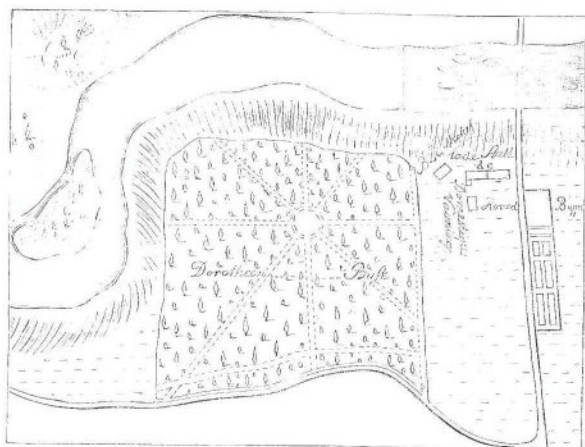
Fremstillingen av hagen anno 1794 sør for Eidsvollsbygningen passer til samtidige fremstillinger av hager i Norge på denne tiden. Renessansestilen var fortsatt i bruk på 1700-tallet. Overgangen til barokk kom forholdsvis sent.

I Skjeberg i Sarpsborg kommune (Østfold) fantes det i det 18. århundre en hage med samme mønster som i Schlanbuschhagen.

Hagen ved Skjeberg prestegård ble anlagt i 1730 av sognepresten Wejdemann. En skisse av Schnitler i 1916 viser en bedinndeling med åtte rektangulære avdelinger. Parterret nærmest huset skal ha vært prydbed. Men Schnitler bekrefter i et brev til Riksantikvaren i 1920 at hans tolkning av mønster i disse to bedene bare er antagelser.¹⁴ Han hadde ikke belegg for at de to første kvarterene virkelig så slik ut. Det var fortsatt mulig å se oppdelingen i seks rektangulære bed i 1916. Hagen var en del mindre enn hagen på Eidsvoll.

Med Carten Ankers overtakelse

Pl. VII.

Dorotheen-Busk ved Eidsvolds Verk.

Efter et Kart, som medfulgte Professor Legangers Beskrivelse af Eidsvolds Verk i Topographisk Journal, 1. Hefte.

Kart 1794, Kilde: Riksarkiv Kartsamling, nr. Ra 1e 10.

av eiendommen i 1794 begynte den andre perioden på Eidsvoll verk. Fra begynnelsen viste Anker stor interesse for jernverket og bygningen. Han skal også ha vært ansvarlig for ombygningen av hagen.¹⁵

Fra Ankers tid finnes to kart over Eidsvoll jernverk. Et kart fra 1801 viser mest detaljert hagen og park på Eidsvoll.

Her vises åtte firkantete og to rektangulære kvarterer langs husveggen. Mellom de første fire bedene og resten er det antydning en gangvei. Enten har det vært en fontene eller et lysthus i aksel eller så eksisterte det her en "hassel- eller lindetunnel"¹⁶. Sistnevnte var et typisk barokkelement i Norge. Man plantet *Corylus avellana* eller *Tilia*-arter. En slikt element ble mest brukt som ytre avgrensning av et anlegg, som for eksempel i Linderud (Oslo) og Rød (Halden), men ikke midt i et parterreanlegg. Men her på Eidsvoll kan tunnelen ha delt hagen i to deler - muligens pryd- og nyttehagen. Midtpunktet er sannsynlig en paviljong eller et lysthus. Uansett hvordan man tolker kartet fra 1801, hagens utseende kan fortsatt være fra Schlanbuschs tid. Markeringen av midtaksen med lysthus eller paviljong i kombinasjon med en "hassel- eller lindetunnel" er typiske 1700-talletselementer i Norge.

Anker var veldig opptatt av å modernisere hele anlegg etter tidens smak. Han bygget hovedhuset i den moderne empirestilen fra 1800-tallet. Det samme gjaldt for interiøret. Skulle han ha ombygd hageanlegget mellom kartene fra 1794 og 1801 til tross for sitt fravær, hadde han sikkert ikke brukt en så gammel-dags stil som vi ser på kartet fra 1801. Dette kartet viser antakelig i grunnformen et anlegg fra Schlanbuschs tid.

Parken Dorotheenbusk ser man fortsatt på kartet fra 1801 og på et kart fra 1812. Utformingen har endret seg betydelig i forhold til 1794. Schnitler og også Berner antyder at

kartet fra 1812 viser en park i fri stil.¹⁷ Denne uttalelsen er det ikke mulig å være enig i, fordi parken Dorotheenbusk viser trekk av en "Patte d'Oie" og er dermed fortsatt barokkinspirert. Ser vi altså elementer fra Schlanbuschs tid eller har Anker anlagt hagen i barokkstil?

Inntil 1811 bodde ikke Anker på Eidsvoll, og de daglige forretninger ble gjennomført av en forvalter. Det fantes regelmessig brevkontakt mellom Anker og forvalteren, og der snakker Anker mest om bygningen og jernverket, men ikke meget om hagen. Samtidig med kjøpet av Eidsvoll verk 1794 kjøpte og bygde Anker sommerresidensen Rolighed i Vedbæk. Hagen ble anlagt i en fri landskaplig stil.¹⁸ Først i 1813 solgte han Rolighed, antakelig for å bruke mer tid og penger på Eidsvoll verk. På Rolighed bodde Anker med familien frem til 1811. Skulle han virkelig ha anlagt en hage på Eidsvoll samtidig?

Kan Anker i det hele tatt vært ansvarlig for et hageanlegg på Eidsvoll?

Lange skriver i 1902, at Anker og hans kone "forskjønnert" hage og park på Eidsvoll med å plante nye alleer i Dorotheenbusk. De skal ha anlagt labyrint, kaskader og paviljonger. Hvorfra Lange hadde disse informasjonen kommer ikke frem i hans bok.¹⁹

Vi vet at Anker vokste opp og levde i et veldig interessert hagemiljø. Han kom fra en familie som ha var flittig til å anlegge hager og parker i Norge. Hans far Erik Anker skal ha vært ansvarlig for hagen ved Moss jernverk på østsiden av Oslofjorden, ca. 40 km sør for Oslo. Da Carsten Ankers fetter Bernt Anker overtok Moss i 1776, begynte han sannsynligvis med ombyggingen av anlegg til barokkstilen. Wilse, som besøkte Moss i 1790, beskriver alleer, store vannkaskader og et „Point de vue“, og han sammenligner anlegget med Sanssouci i Potsdam!²⁰ Også

Eidsvoll bygningen, 2002. Foto: J. Schirdewahn.

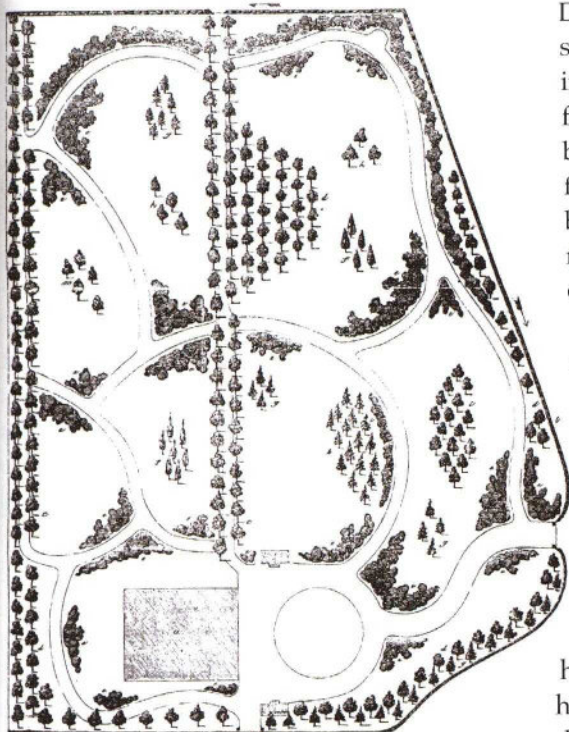
Mumsen besøkte Moss i 1789 og snakker om melonbenker og en stor kjøkken- og frukthage.²¹

En annen fetter, Peder Anker, den første statsminister i Norge, eide fra 1775 Bogstad gård nordvest for Oslo. Også her ble hele eiendommen bygget om i tidens smak. Peder Anker sendte sin tysk gartner Reinhold Grauer til England så han kunne studere den nye stilen. Da Wilse (1790) og Mumsen (1788) besøkte Bogstad fant de allerede et anlegg i den nye engelske stilen!²² Carsten Anker var sannsynligvis også kjent med tidens hage- og parkanlegg i København og omegn.

Men fra Carsten Ankers tid finner vi veldig få bevis på at det i det hele tatt fantes en hage eller park på Eidsvoll verk. De to nevnte kart/planer fra 1801 og 1812 forteller om et mulig anlegg. Ellers finnes det nesten ikke skriftlige kilder som kan bekrefte kartmaterialet.

Muligens forsvant materialet med tvangsauksjonen i 1823. Det kan påvises at det bli solgt to hagebøker av Ankers eie i auksjonen.²³ Dessuten solgte man noen hagebenker. Et notat av Anker fra 1815 bekrefter for første gang at det eksisterte en hage i hans tid på Eidsvoll.²⁴

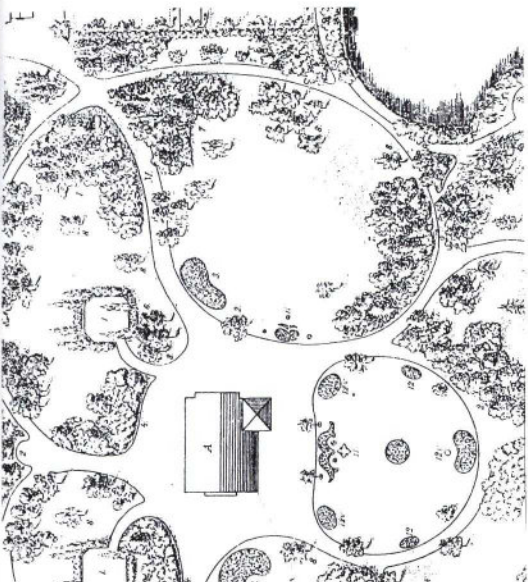
Fra 1795 finnes det to interessante brev fra Christina Hall fra Göteborg (daværende eier av Gunnebo) til Carsten Anker i København.²⁵ Her takker hun åpenbart for "heliotropplanter" (*Heliotropium arborescens*) og "engelska krusbär-buskar" (*Ribes uva-crispa*) som hun hadde fått av Anker. Hun ba han også om å sende frø eller røtter av en "sparris" (*Asparagus officinalis*) hun hadde spist i København. Dessuten sendte hun en liste over planter fra orangeriet på Gunnebo. Hun ber han om å sende planter som ikke finnes på listen fra

Gårdsanleggsmåling Øst.

Eidsvoll, 1860, utsnitt.

Plan fra Lindh, S., 1883, utsnitt.

Dahmark til Gunnebo. Hun ville gjerne supplere vekstene i Gunnebo. Spesielt interessert var hun i en plante som hun kaller for "perikon" (*Hypericum spec.*). Det første brev sendte hun i mai 1795, det andre brev fikk Anker i juli 1795. Ut fra innholdet i brevet fra juli hadde han ikke svart på maibrevet. Plantelisten er det ikke mulig å oppspore på arkivet.

Den tredje perioden i hagens utvikling på Eidsvoll begynte med dannelsen av en stiftelse i 1837. Oppgaven var å bevare et anlegg med stor nasjonal verdi. Parken Dorotheenbusk eksisterte ikke lenger. Mellom 1825 og 1837 ble mange trær hogget og en del ble brukt som åker.²⁶ På midten av det 19. århundre ble det igjen aktivitet i hagen. I 1855 lagde Prof. Schübeler en plan for ombyggingen av hagen. Planen som aldri ble gjennomført, henger i dag i Eidsvollbygningen. I 1860 dukker det opp enda en plan i Illustreret Nyhedsblad.

Planen ble laget av slottsgartner Mortensen fra Christiania/Oslo (1801-1867).²⁷ Planen viser en typisk villahage fra midten av 19. århundre. Begge de "gamle alleene" som rammet inn den tidligere barokkhagen, ble bevart. På planen omtaler man alleene som bjørkealleer og man snakker om "usædvanlig store og præktige trær". Mortensen oppløste de strenge barokke linjene og anla stier med organiske former slik han også hadde gjort foran slottet i Christiania.²⁸ Dessuten ble det plantet tre- og buskgrupper. Et kart av Faye-Arneberg-Wien i 1913 viser at planen virkelig ble gjennomført.²⁹ Svært interessant virker likheter mellom planen av Mortensen og en plan av S. Lindh i Svenska trädgårdsföreningens tidskrift 1883.

Planen fremstiller en svensk villa utenfor Stockholm. Etter Lindh skal den ha vært anlagt i "engelsk - tysk stil".³⁰

Mortensen som antakelig har tegnet planen, var opprinnelig dansk, og arbeidet i Danmark, Holland og Tyskland før han i 1833 kom til Christiania.³¹ Det er meget sannsynlig at han ble inspirert av anlegg fra Kontinentaleuropa (også Tyskland) når han tegnet planen. Det samme gjelder for anlegg i Stockholm, dokumentert av Lindh. Tysk innflytelse på svensk hagekunst i 19. århundre er beskrevet og dokumentert i en del aktuelle artikler og bøker.³²

Restaurering

Generelt må man være forsiktig med vurderingen av kildematerial fra den første og andre perioden på Eidsvoll. Samtlige vurderinger fra Schlanbuschs tid støtter seg på artikkelen fra Leganger fra 1794 og en reisebeskrivelse fra brødrene Schøning i samme tid. Etter disse publiseringer finnes det ikke flere konkrete uttalelser om hvordan hagen har sett ut på

1700-tallet. Dessuten viser kartet fra 1794 ikke mye samsvar med kartet fra 1801.

Alt kildematerial fra Ankers tid viser sannsynligvis i hovedsak rester av et anlegg fra Schlanbuschs tid. Anker har sikkert bare tatt i bruk igjen anlegget fra 1700-tallet. Den siste perioden er forholdsvis godt dokumentert med brevveksling, planen fra Mortensen og kartet fra Faye-Arneberg-Wien.

I sammenheng med Norgesjubileum i 2014 han man begynt å bygge et rikspolitisk senter. Dette museet oppstår nord for Eidsvollbygningen ved siden av de gamle jernverksbygningene. Disse planene omfatter ikke hage eller parkanlegg sør for bygningen. Men det oppstår et spørsmål om det er ikke hensiktsmessig å vurdere fremtidig bruk og vedlikehold også for hageanlegget.

Besøker man i dag Eidsvolls hage finner man fortsatt alleer og noen tregrupper som

Eidsvoll sett gjennom allén av blandade lövträd.

allerede er beskrevet på planen av Mortensen fra 1860.

Buskvegetasjon fra planen i 1860 er nesten fullstendig forsvunnet. Delvis har man plantet nye trær i 20. århundre. Men dette ble gjort med ulike arter, delvis dårlig plantemateriale og ikke konsekvent gjennomført. Anlegget mangler i dag det et helhetlig inntrykk.

En mulig restaurering må også ta hensyn til bruken av hagen. Hva er det hensiktsmessig å restaurere? Huset og interiør fremstiller i dag Ankers tid. Rester av hagen er derimot fra midten og slutten av 1800-tallet. Ønsker man å restaurere tilbake til Ankers periode? Som nevnt tidligere, finnes det tvil om Anker virkelig var ansvarlig for anlegget som vises på kartet fra 1801.

Til nå finnes det ingen grunnleggende undersøkelser av hage på Eidsvoll verk. Risås undersøker i et magisterarbeid husets utviklingen. Han analyserer også hagen og parken i et kapittel.³³ Dessuten laget han en mulig restaureringsskisse til hageanlegget sør for bygningen. Selv om han brukte kartet fra 1801 som grunnlag viser han et parterreanlegg med rektangulære i stedet for firekantete bed. Dessuten mangler det informasjon om hva hagen kan ha innholdt. En hovedoppgave ved NLH fra 1994 arbeider med hele anlegget på Eidsvoll i en "Helheltsplan for Eidsvollsbygningens nærområdet".³⁴ Men her finnes det ikke svar på spørsmålet om hvordan hagen har sett ut. Tvert imot bruker forfatteren Ruud Risåsens planen fra 1993 som grunnlag.

Begge avhandlingene har det problemet at de ikke bruker hagehistoriske metoder for å analysere hagen. Begge forfatterne undersøker skriftlige kilder, men all informasjon om hagen bygger på et kart fra 1801. Alle skriftlige kilder går som nevnt tilbake til Legangers artikkel fra 1794.

Før man starter med eventuelle tilbakefør-

ende tiltak i hagen er det nødvendig å lage en grunnleggende hagehistorisk vurdering av kildemateriale. Der det oppstår usikkerheter eller materialet ikke kan støttes med andre kilder, må man vurdere en hagearkologisk undersøkelse. I hagen på Eidsvoll er det sannsynligvis mulig å finne spor av et anlegg fra 1700-tallet, selv om hagen ble forandret på slutten av 1800-tallet. Til nå har ingen undersøkt grunnen i hagen, og dette burde man gjøre før restaurerings- eller saneringstiltak starter ved Eidsvollbygningen. Institutt for landskapsplanlegging ved Norges landbrukshøgskole, Riksantikvaren i Norge og Botanisk institutt ved Universitetet i Bergen som allerede har arbeidet mye med vegetasjonshistorie i Norge, kan være gode støttespiller for et slikt restaureringsprosjekt.

I europeisk målstokk finnes det ikke mange historiske anlegg i Norge, og det mangler fortsatt en bevissthet om verdien av egne historiske anlegg. Det eksisterer noen perler som har en stor betydning for *norsk* kultur. Eidsvollbygningen er et slikt eksempel. Mangelen på innsikt i verdien av anlegg fører ofte til at anlegg forsvinner fullstendig eller hager blir ødelagt på grunnen av såkalte "restaureringer". Og selv om man restaurerer etter gode planer, må man vise stort ansvar for å sikre gamle spor i terrenget. Også her mangler det innsikt og kunnskap. Ofte går man til verks uten god kommunikasjon med aktuelle faggrupper. Hos Riksantikvaren i Norge er det ikke en gang ansatt en person som arbeider hovedsaklig med hageanlegg! Faglig oppfølging eller til og med kontroll av tiltak i historiske hageanlegg i Norge skjer bare sporadisk. Konsekvensen er at det forsvinner verdifulle historiske anlegg eller spor etter dem i Norge! I et så viktig nasjonalt anlegg som Eidsvoll verk burde man bruke alle mulige ressurser for å oppnå best mulig resultater.

Abstract

Eidsvoll jernverk (ironworks) is a very important estate in Norwegian national history. It was here the Norwegian Constitution was formulated, in 1814. There are plans to build a "Rikspolitisk senter" (a national museum) close to this historical building, to commemorate the 200th anniversary of the Constitution. The future of this historical garden must therefore be discussed, as an important

aspect of these arrangements. Concepts for restoration or conservation of the historical garden must be developed. This article considers the options and related requirements. The oldest parts of the garden were documented on maps from 1794 and 1801. Apart from these, no known documents exist to show how the garden looked in the 18th and 19th centuries. The limited number of original documents makes it still more

important to evaluate them in their historical context and to record any remaining traces, in an attempt to draft a responsible plan for restoration or conservation.

The museum will focus more attention on the site. A faithful reconstruction could shed light on this estate that was so important for Norway and become a reference for future research on historical gardens in Norway.

NOTER

¹ Eidsvoll 1814-Rikspolitisk senter (utg.). *"Mit stolte Eidsvoll" - en guide til Eidsvollsbygningen*. Eidsvoll 2002.

² Arntzen, Jon Gunnar (red.). *Norsk biografisk leksikon*. 2. utgave. Oslo: Kunnskapsforlag, 1999.

³ Risåsen, Geir Thomas. *"Recidensen paa Eidsvold": Carsten Anker og Eidsvoll verk 1794-1823*. Avhandling (mag. art) i kunsthistorie, Oslo, 1993.

⁴ Eidsvoll 1814-Rikspolitisk senter (utg.). 2002.

⁵ Leganger, C.M. *Physisk og oekonomisk Beskrivelse over Eidsvolds Jernverk*. *Topografisk Journal for Norge*. Bind 1. Christiania, 1792.

⁶ Nøvik, Peter. *Samlinger til Havebrugets historie i Norge*. Udgivet af Selskapet "Havedyrkningens Venner". Christiania: Grimsgaard & Bretteville, 1901.

⁷ Schnitler, Carl W. *Norske haver i gammel og ny tid*. Kristiania: Cammermeyer Forlag, 1916. og: Lange, Albert J. *Eidsvold værks og Eidsvoldsbygningens historie*. Christiania: A. M. Hanche, 1902. Hverken Schnitler eller Lange viser hvor informasjonen kommer fra.

⁸ Friluftsetaten Trepleiegruppen v/Erik Solfeld. *Tilstandsvurdering av trær-Parken ved Eidsvollsbygningen*. Oslo: Friluftsetaten/Oslo kommune, 2000.

⁹ Muligens inntil 250 år gammel, kilde: ibid.

¹⁰ Også Schnitler, Carl W. 1916.

¹¹ Nøvik, Peter. 1901.

¹² Schnitler, Carl W. 1916.

¹³ Berg, B. I. Die frühen norwegischen Bergwerke. Simensen, J. (utg.). *Deutschland-Norwegen: die lange Geschichte*. Oslo: Tano Aschehoug, 1999.

¹⁴ NLHs arkiv, NLH.

¹⁵ Berner, Carl. Eidsvoldsbygningen. Schnitler, Carl W (utg./red.). *Eidsvold 1814*. Christiania: Cappelen, 1914.

¹⁶ Sammenlignbar med et fransk „berceau naturel“, men forenkelt

¹⁷ Schnitler, Carl W. 1916.

¹⁸ Malerier fra 1805 og 1810 viser Rolighed i en park med tregrupper og slyngede stier, kilde: Risåsen, Geir Thomas. *"Recidensen paa Eidsvold": Carsten Anker og Eidsvoll verk 1794-1823*. Avhandling (mag. art) i kunsthistorie, Oslo, 1993.

¹⁹ Lange, Albert J. 1902.

²⁰ Wilse, J. N. *Reise-lagttagelser i nogle av de nordiske Lande*. 5 bind. Kiøbenhavn: C. Poulsen Forlag, 1790-1798.

²¹ Mumsen, Jacob. *Tagebuch einer Reise nach dem sydlichen Theil von Norwegen im Sommer 1788*. Hamburg 1789.

²² Wilse skriver "Den nye og engelske Smag", kilde: Wilse, J.N. 1790-1798.

²³ 1) The hot-house gardener, 2) Improvement of plantening and gardening uten forfatter, kilde: Risåsen, Geir Thomas. 1993.

²⁴ "Skulde Haugen ikke være for-synet med de nødvendige Urter og Kjøkken-grønt, da maatte dette i Tide betinges, mot Betaling hos Gartneren paa Mork". Ankers brev 21.07.1815, kilde: Risåsen, Geir Thomas. 1993, S. 82, App. 5.

²⁵ Riskarkiv Oslo 3B001 2/3, nr. 0008.

²⁶ Lange, Albert J. 1902.

²⁷ Anonym. Haven ved Riksforsamlingssalen paa Eidsvold. *Illustreret Nyhedsblad*. 48 (25.11.1860): 202.

²⁸ Eggen, Mette. En kongelig folkepark. UTEMILJØ 2/91. Oslo, 1991.

²⁹ Riksarkiv Oslo: KD340/341, Hylle: 4B 106 Ø.

³⁰ Lindh, S. Något om trädgårdsanläggningskonst. Svenska trädgårdsföreningens tidskrift (1883): 34-35. og Schnitler, Joachim. Svenska Trädgårdsföreningen (1832-1911). *Die Gartenkunst* 13, 1 (2001), 34-52.

³¹ Torfinn Skards arkiv, NLH.

³² for eksempel: Schnitler, J. eller Nolin, C. m.m.

³³ Risåsen, Geir Thomas. 1993.

³⁴ Ruud, Stine Irene. *Helhetsplan for Eidsvollsbygning-ens nærområde*. Hovedoppgave NLH, 1994.

Jeg takker Mette Eggen for korrekturlesning.

Året som gick

Flera resor och besök på främmande platser har genomförts under året som gått. Föreningens medlemmar är vetgiriga och deltar flitigt i de arrangemang som ordnas. Precis som tidigare år har dock intresset från medlemmarna i Göteborg varit något lamt vilket styrelsen beklagar och försöker göra något åt. Årsmötet flyttade detta år till Skåne och skedde i samband med landskapsresan, en nygammal innovation, för länge sedan hände det att årsmötena hölls ute i landet. För medlemmarna i södra Sverige var det denna gång lätt att ta sig till mötet vilket de hörsammade.

Årets stipendiat till minne av Sven A. Hermelin

Stipendiet för år 2002 tilldelades Jakob Örn. Han är något så sällsynt som en nutida, vandrande trädgårdsgesäll och han plockar ihop sin utbildning efter eget huvud och intresse.

Jakob har bl.a. arbetat i Linnéträdgården i Uppsala. I samband med kulturhuvudstadsåret var han engagerad på Rosendal med utställnings-trädgårdarna under Ulf Nordfjäll. Han har även praktiserat hos Simon Erwine på Läckö.

För närvarande arbetar han

Jakob Örn, 2002 års hermelinpristagare.

hos Charlotte Bonnier på Näsudden, Smådalarö. Här bedrivs en exklusiv anläggningsverksamhet och skötselentreprenader av hög klass genomförs!

Jakob Örn är genuint intresserad av trädgård och park som konstform. Han saknas sällan på Dendrologföreningens utflykter. Hans sparsmakade sätt att välja bland möjligheter till praktik skulle obetingat ha rönt Sven A. Hermelins gillande.

John Dormling

Svenstorp och Skarhult i försommarskrud

Försommarens exkursion för oss i Sydsverige gick till två historiska slottsparker norr om Lund. Alnarps blivande landskapsarkitekter genom-

förde för några år sedan ett projektarbete inom kursen *Trädgårdsrestaurering* och Svenstorp och Skarhult valdes ut. Uppgiften var att

inventera och dokumentera parkanläggningarna och utarbeta en vårdplan för dessa. Vid besöket på Svenstorp guidade landskapsarkitekt

Lisa Karlsson. Hennes kollega Åsa Persson berättade om studentgruppens arbetsuppgifter vid Skarhult.

Svenstorp ett av Skånes vackraste slott, byggdes vid 1500-talets slut i dansk-holländsk renässansstil. Vid rundvandring i den perfekt skötta parken fick vi bl.a. se dalsänkan *Danska köket*, som restaurerats under senare år. (Platsens namn går tillbaka till 1600-talets skånska krig då den danska trossen slog läger här.)

Det finns fortfarande mycket kvar av den parkanläggning som Carl von Linné såg vid sitt besök 1749. Han skrev:

"Trädgården, som mycket sluttade uti öster, var avvägd med 4 à 5 alnars höga avsättningar, utsirad med aven-

bokshäckar och mitt i trädgården en av de skönaste vattukonster, som tillföre kastat vattnet 24 alnar högt, dit vattnet leddes långt ifrån slätten emellan Lund och Svenstorp, där landet var högre. En annan vattukonst var på ladugården, uti en rund damm."

Vår värd friherre Nils Gyllenkrok berättade medryckande godsets historia. Han beskrev också dagens jordbruksdrift.

Avslutningsvis besökte vi *Kungarummet*. Här sägs den danske kungen ha sovit natten före slaget vid Lund. Någon dag senare övernattade Karl XI i samma rum och säng.

Framför renässansborgen Skarhults mäktiga murar fick deltagarna höra om park-

och trädgårdsanläggningarna med rester från fem sekler. Vår guide redogjorde också för arkivforskningens resultat. I den vidsträckta parken med sköna gamla träd kunde vi sedan vandra runt och njuta av den vackra sena eftermiddagen.

Louise Mannerstråle

Stockholms parker förr och nu

Ett knappt tjugotal medlemmar i föreningen samlades i slutet av augusti vid judiska kyrkogården i Kronobergsparken för att höra Catharina Norlin berätta om hur de offentliga parkerna i Stockholm kommit till.

Catharina Norlin disputerade för några år sedan på en avhandling om den offentliga parken i Sverige under 1800-talet. Avhandlingen betraktas som ett pionjärbete inom sitt område.

Kronobergsparken och Tegnérlundens hade valts som besöksmål för vår vandring. Enligt det stadsplaneförslag som lades fram 1866 och vars främste tillskyndare

Nils Gyllenkrok berättar Svenstorps historia.
Foto: Robert Rydbeck.

Bland sörmländska alléer

var Albert Lindhagen skulle de oländiga och bergiga och därför svårbebyggda områdena avsättas till parker. Det ansågs viktigt för stadens växande befolknings hälsa och rekreation med en god tillgång på parker.

Stadsplanen fastställdes år 1880 och först därefter kunde arbetet börja med att fylla de bergiga och sterila områdena med jordmassor i vilka träd och buskar så småningom kunde planteras.

Med hjälp av foton från sekelskiftet 1900 kunde vi jämföra parkernas utseende med dagens. Vi såg hur gångsystem, växtmaterial och andra strukturer såg ut vid anläggandet. Vi diskuterade de förändringar som skett i människors sätt att använda parkerna under de drygt 100 år som de funnits. Då var en spatsertur i bästa söndagsstassen till tonerna från mässingsorkestern på musikpaviljongen vanlig. Idag hör detta definitivt till en förgången tid.

Vi kunde också, med tillfredsställelse konstatera att parkförvaltningen satt upp skyltar, som i bild och text, på ett föredömligt sätt beskriver parkens historia.

Jan Pousette

En solig och höstdag reste dussintalet medlemmar i föreningen runt i Södermanland med Dan Haubo som guide. Syftet var att studera träd och dess skötsel i tre olika alléer. Dessa tre representerade även tre olika ägarförhållanden och visar respektive ägares omsorg och syn på sina träd.

Mariefred

Vid Mariefred studerades den nyplanterade allén längs infarten från Läggesta. Vid ombyggnaden av landsvägen fälldes de flesta träden i den gamla allén. De träd som står kvar idag mår inte bra p.g.a. gamla skador från tidigare beskärningar, ändrade förhållanden och grundvattennivåer. Dessa träd dör efterhand bort. Tyvärr visar flera av de nyplanterade träden också skador samt brist på skötsel sedan de planterades. Det har inte skett någon uppbyggnadsbeskärning av kronorna, stammarna är fulla av skott och gräset växer högt intill träden. Det var sorgligt att se den brist på skötsel och uppföljning som de utsatts för. Troligen har detta redan orsakat sådan skada att de nya träden i allén inte har någon framtid.

Vid infarten till Gripsholms Slott, fanns dels en helt ny-

planterad allé av lind och dels en lite äldre allé av al. Här fick vi se träd som får bra skötsel samt också en uppbyggnadsbeskärning av kronorna för att bli bra träd i framtiden.

Detta besök gav en bild av hur viktigt det är med skötsel och uppföljning av träden efter en nyplantering.

Hanstawiik

Resan gick vidare till Hanstawiiks Säteri vid Södertälje. Här hälsade värdparet Anita och Fredrik Smedberg hela sällskapet välkomna.

Efter en inledande presentation bjöds vi på en underbar lunch i det vackra huset. Därefter vidtog en promenad i parken där vi studerade de formklippa lindarna i "runda allén". Dessa kandelaberformade träd har regelbundet under århundradena.

Här har varje familj, genom generationerna, tagit ansvar för sina träd och gett dem den skötsel de behövt. Vid vårt besök stod träden med nya fina årsskott efter den gångna vinterns beskärning. Träden är från 1700-talet och har förvisso en del skador men uppvisar god livskraft. Problemet är snarare att, av privata medel, bekosta dessa återkommande beskärningar och att hitta någon som kan utföra arbetet.

I ett försök att förnya träden i alléerna har man börjat dra upp nya plantor från rotskott på de tåligaste träden. Därmed säkras en ny generation träd.

Sturehov

Nära Stockholm, i Botkyrka, ligger Sturehovs slott som ägs av Stockholms stad. Här finns rester av alléer längs vägarna och på åkrarna står flera imponerande ekar. Många träd i vägalléerna är i dåligt skick.

I trädgården runt slottet finns ett system av alléer som ramar in och delar upp lustträdgården samt en allé ner till Mälaren.

Här arbetade S.A. Hermelin med en genomgripande restaurering under 1950-talet. Träden hade då vuxit i höjden och var ur proportion för anläggningen. Vissa träd skars tillbaka, enligt dåtidens

metoder, och andra togs ner helt. Vid dessa släppte man upp rotskotten för att bilda häckar. Efter ett antal år insåg man att häckarna gav en felaktig bild i anläggningen. Då plockade man ut ett antal skott och lät dessa växa upp till nya träd. Dessa och de

gamla hårt beskurna träden fick bilda nya kronor.

Idag ser hela trädbeståndet mycket bra ut och efter vinterns beskärning med en stark skotttillväxt.

Imponerande var också de två blodbogar från 1800-talet som står norr om slottet.

Ekotemplet i parken på Hanstavik. Foto: John Dormling.

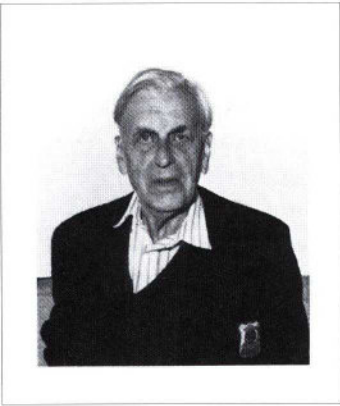
Efter att vi konstaterat att en anläggning med kommunalt ansvar kan se bra ut, åkte vi åter in mot Stockholm.

Vi fick under dagen insikt i vad man ska och bör göra för våra träd för att ge dem livsutrymme och omsorg.

Dan Haubo

Sturehovs slott med almhäckar som inramar gräsmattorna närmast huset. Vissa lindar har tillåtits växa upp medan andra i parken hamlas hårt, speciellt i alléerna mot norr. Foto: John Dormling.

Ebbe Gyllenstierna till minne

När vår ordförande under flera decennier, Torgil von Seth, gjorde klart att föreningen borde börja tänka på efterträdare, var det inte lätt att finna någon värdig att föra verket vidare. En av talangscouterna var vår utomordentligt kunniga styrelseledamot Görvel Gyllenstierna. Hon föreslog sin bror Ebbe, berömd som militär och idrottsman men ett oskrivet blad som dendrolog, och föreningen beslöt satsa på honom. Efter att ha kommit in i styrelsen blev Ebbe utsedd till ordförande vid årsmötet år 1975 och kvarstod i sju år.

Den som eventuellt trott att Ebbes insats skulle inskränka sig till att leda årsmöten och styrelsesammanträden med pondus och bonhomie blev snart varse sitt misstag.

I sitt yrkesval valde Ebbe att bli militär. Efter genom-

gången krigshögskola blev han bl.a. generalstabskapten vid milo Väst och senare adjutant hos arméchefen. På 1950-talet var han i två omgångar en uppskattad lärare vid Krigshögskolan, i krigshistoria. Efter en tid som chef för vår FN-bataljon i Främre Orienten blev Ebbe Sveriges försvarsattaché i Paris, där han blev kvar i sex år och mot slutet var doyen i attachékåren. Hans sista aktiva post var som regementschef för Livregementets grenadjärer i Örebro.

Inom det militära var Ebbe högt uppskattad som en värdefull kamrat, fylld av omfattande kunskaper och stor omtänksamhet gentemot manskapet. Hans härliga humor, som också dendrologerna i rikt mått fick uppleva, gav upphov till historier som bevarats i tryckta anekdot-samlingar.

Som officer var det naturligt för den ståtliga Ebbe att även ägna sig åt modern femkamp och han tävlade där i den högsta elitklassen, bl.a. var han bland de tre svenska deltagarna i Olympiska Spelen i Berlin 1936. Den bäste bland dem var svag i den avslutande

grenen löpning och hamnade i totalsammandraget icke på medaljplats utan som fjärde man. Det uppstod en intensiv och legendarisk pressdebatt där somliga ansåg att Ebbe och den tredje svensken borde ha sprungit långsamt med flit för att ge Thofelt bättre platssiffra i löpningen. Det var dock självklart för de svenska officerarna att, som alltid, göra sitt bästa!

Och så blev för Ebbe fallet även inom dendrologsfären. Med liv och lust deltog han i föreningens aktiviteter och resor och författade flera artiklar i Lustgården. En omfångsrik sådan bär titeln "Napoleon III, Georges Eugène Haussmann och parkerna i Paris." Den som ska tillbringa några dagar i Frankrikes huvudstad kan med fördel ta med sig årgång 1982 som reselektyr!

Vi dendrologer tänker med glädje och tacksamhet tillbaka på Ebbe Gyllenstierna och hans tid i vår krets. Han var en charmerande länk i kedjan av avhållna ordföranden.

Fredrik Smedberg

Lisa Bauer till minne

Lisa Bauer var en av föreningens mest livaktiga medlemmar. Hon deltog i många av föreningens resor. Hon var med på visningar och föredrag och det var få årsmöten och bildvisningsaftnar som hon inte besökte. Alltid nyfiken och beredd att pröva något nytt. Hennes teckningar har ingått i många årgångar av Lustgården.

Lisa föddes i Göteborg, hennes mor var silversmed, hennes far journalist. Hon flyttade till Stockholm och studerade i Slöjdföreningens skola och i Konstfackskolan. Hon gifte sig med landskapsarkitekten Walter Bauer och de blev ett par också i sin konstutövning. Lisa illustrerade hans artiklar, ritade perspektivteckningar av de trädgårdar han skapade, bl.a. vid flera hotell vid Medelhavet och vid ambassaderna i Delhi och Hanoi. Hon ritade också åt flera stora arkitektfirmor i Stockholm.

Lisa arbetade med reportage i flera tidskrifter samt illustrerade artiklar, inte bara om trädgårdar utan också om husbygge, inredning och husgeråd.

Att teckna träd och växter ställer krav på konstnären.

Det är lika svårt som att skapa porträtt av människor. Ska man återge träd och växter så att de fastnar i minnet måste man också ta fram deras karaktär. Lisa behärskade denna konst.

Under åren 1969-1990 anlätades hon av Kosta glasbruk, först tillsammans med Sigurd Persson, från 1974 som självständig formgivare av graverad kristall med växt- och blommotiv. Växtporträtt som väl förenats med glasets form och karaktär.

Hennes mest omfattande uppdrag inom glaskonsten är de stora fönstren i Mariakoret i Linköpings domkyrka. Hon fick uppdraget 1988 och började med studier bl.a. i Köln och Coventry för att se hur samtida konstnärer löst sina uppgifter. I samarbete

med gravören Lars Börnesson i Vadstena arbetade hon med de tre fönstren till 1998 då de kunde invigas. Fönstren visar jungfru Maria skrudad i en mantel av blommor och krönt med en törnskrona. De flesta blommorna har en gång givits svenska namn anknytta till Maria. Man bör sätta sig ner i koret och ta del av blomsterpraktiken och njuta av alla sköna detaljer. Men de tre fönstren ska också ses som högst väsentliga i kyrkorummet, för arkitekturen men givetvis också för gudstjänstbesökarna. Det sköna ljuset finns där samtidigt som domkyrkan fått ett högklassigt och innehållsrikt konstverk.

Den trädgård som makarna Bauer anlade kring sitt radhus på Lidingö vårdade Lisa med omsorg ända in i det sista. I denna utövade hon stor gästfrihet och många är de vänner som länge kommer att minnas alla sköna och glada stunder som de tillbringat där. Bomsterriekedomen vid hennes begravning var en påminnelse om hennes kärlek till allt som växer och blommor, en kärlek som kanske främst kommit till uttryck i hennes teckningar.

Åke Nisbeth

Vackra parker och slott i Frankrike

Text & bild: Katarina Curman

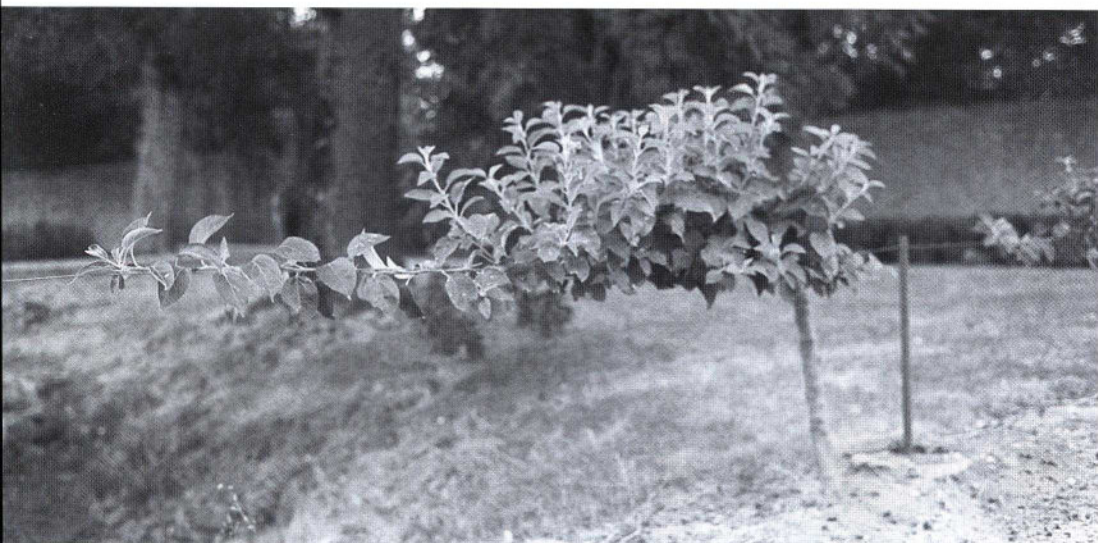
Stora träd, stora parker och stora slott besöktes och beundrades av ett trettiotal medlemmar i föreningen vid höstresan till Loire-dalen. Resan gick delvis till samma slott och parker som föreningens resa gjorde år 1965 och vi mötte många träd och buskar som deltagarna då såg.

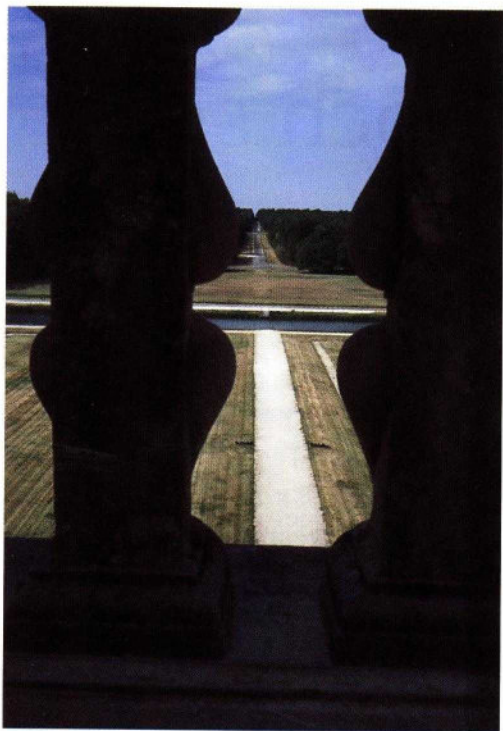
Efter ankomsten till Paris for vi snabbt genom förorterna mot övernattnig i Orléans, där jungfrun själv sitter på en häst på stadens torg. På vägen till denna historiskt intressanta stad besökte vi Chamrolles, ett relativt litet slott, mitt på Frankrikes bördigaste slätt, i den

lilla parken finns bl.a. en vacker, omkring hundraårig arkad av avenbok (*Carpinus betulus*).

Talcy, vårt nästa besöksmål, var tidigare en bärkraftig gård på 900 hektar jord för lantbruk, marken är frånsåld. Slottet ägs av den franska

I slottet Talcys trädgård finns fruktträd formade som kordongträd i många varianter, detta som skolexempel på 1800-talets beskärningsmodeller. Här ett äppelträd som endast tillåts växa åt ett håll.

Från taket på slottet Chambord kunde åskådare följa jakten runt slottet. De långa, raka gatorna i skogen gav både skyttar och åskådare fri sikt.

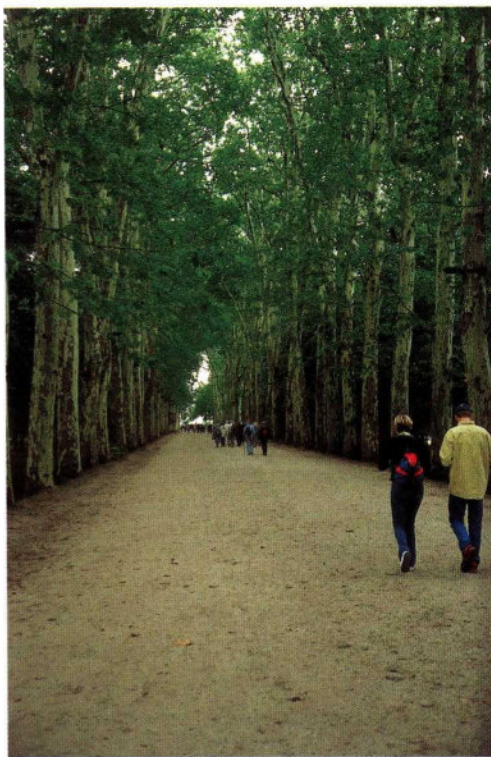
Slottet Valencay, en gång Frankrikes största jord-egendom. Napoleons utrikesminister Talleyrand köpte och bebodde det fram till sin död.

Slottet Beauregard sett från skuggan av en libanonceder. (*Cedrus libani*).

Utsikten från terrassen på Valencay; en idyllisk paviljong på andra sidan dalen i vars bottenvi såg en stilla flytande flod och några betande kor.

En allé av plataner, där solen strilar genom lövverket, leder fram till slottet Chenonceau.

Château de Bouges har stora likheter med Petit Trianon i Versailles. Här ses fasaden mot den franska trädgården. Buxbomhäckarna är hårt skadade av sommarens starka värme och torka.

staten. Trädgården visas för besökare. Här såg vi många exempel på hur man kan tvinga fruktträden att växa i behaglig plochhöjd genom att spaljera dem. Talcu, som även är en trädgårdsskola, samarbetar med trädgården i Versailles.

När besökarna kommer in genom porten i slottets kärntorn öppnar sig en gård med ekonomibyggnader. Där finns ett stort, murat duvslag, med plats för 1500 duvor. På den tiden då det var fullt var det ett levande skafferi. Äggen och duvorna var välkommen mat i slottets matsal. En äkta kastanj (*Castanea sativa*) på gården försåg huset med nötter det-samma gjorde en valnöt (*Juglans regia*) som växer vid vinpressen.

Jakten viktig

Ett besök på slottet Chambord stod sedan på dagordningen.

Chambord byggdes som ett jaktstlott. Den omgivande skogen, 5 500 hektar, är inhägnad av en 32 kilometer lång tegelmur som skulle hålla de kungliga djuren på plats och bönderna på avstånd. Skogen genomkorsas av flera siktvägar och jägarna placerades i skärningspunkterna. Från slottets tak kunde åskådarna, d.v.s. damerna följa jakten.

Det var Frans I, som år 1517 uppdrog åt Leonardo da Vinci att konstruera detta slott. Slottets centralpunkt är en magnifik trappa konstruerad av da Vinci. Slottet ligger till hälften omflutet av vatten i vilket det speglar sig.

V i for så vidare till slottet Beauregard. Namnet antyder att det är ett speciellt vackert slott och det stämmer. Beauregard ligger på en höjd med park, trädgård och liten sjö nedanför kullen.

Slottets interiör studerades ingående av sällskapet. En halv valkäke drog blickarna till sig i ett av kökets förrum. Vad nu en val

kan ha gjort här?

Även detta slott byggdes som jaktstlott av Frans I och parken hade den gången två stjärnor där skyttarna placerades. Ganska snart donerade han dock egendomen till sin farbror hertigen av Savoyen. Självaste kardinal Richelieu bodde här en kort tid, det var när han följde Ludvig XIII till Blois. Kungen besökte sin mor Marie av Medici som residerade där. Kardinalen var rädd för att bli överfallen och dödad på Maries slott och föredrog att använda Beauregard som hotell.

Slottet har ett galleri med 327 porträtt av berömda, samtida européer. Vi hittade Gustav Vasa och Sigismund bland alla herrarna och de fåtaliga damerna.

I parken kunde vi, sentida besökare, vandra i det som kallas porträtt-trädgården. Den består av ett dussintal, av höga avenbokhäckar avgränsade rum, alla med olika namn och alla planterade med blommor och buskar i olika färger. Längst ner i trädgården finns ett nyplanterat pinetum där de olika gröna färgerna är fint stämde mot varandra.

Vi kunde även skugga oss under magnifika libanoncedrar (*Cedrus libani*) som växer på lagom avstånd från slottet.

I nnan den fältmässiga lunchen intogs besökte vi slottet Cheverny, som fortfarande är bebott av ättlingar till byggherren Henri Hurault, generallöjtnant vid Orléans regering och fogde i Blois i början av 1600-talet. Familjen välkomnar besökare i två våningar och bor själva på den tredje. Parken är välskött med ett flertal stora cedrar (*Cedrus atlantica*). Orangeriet, byggt på 1700-talet ligger vackert placerat i slottets förlängning.

Ett sätt för ägarna att skaffa inkomster till den kapitalkrävande anläggningen är att erbjuda gäster engelsk jakt till häst med hundar. Ett stort koppel, omkring 100 hanhundar, sov i solen i hundgården. Drömde de om vildsvin,

hjärt och hare, som är det mest fällda bytena?

En nyanlagd golfbana hjälper även till att hålla verksamhetens siffror svarta.

Picknicklunch serverades denna dag precis som alla dagar under resan. Patéer, pajer, kokt och rökt skinka tillsammans med färsk frukt, bröd och ost sköljdes ned med vatten, rött och vitt vin samt en och annan öl.

Hundraårskriget

Givetvis besökte vi även slottet i Blois, dit vi förflyttat oss, när vi nu fått upp intresset och tekniken i att gå igenom dessa representanter för renässansen. I detta slott levde Katarina av Medici sina sista år och det var hit Ludvig XIII kom för att hälsa på sin mor Marie. Slottet dominerar staden och var på medeltiden en stark fästning, speciellt under hundraårskriget mellan England och Frankrike.

En trädgård hör naturligtvis till slottet och vi beundrade dess regelbundet formade gångar och ordentliga blomsterbäddar.

Efter två nätter i Blois packade vi för att fortsätta till Tours. På vägen dit besökte vi Valencay.

"Slottet är mycket monumentalt och ett besynnerligt minnesmärke över livskraften i den stil som var förhärskande i Loiredalen vid början av 1600-talet" står det i vår guide. Valencay har haft en vattenfylld vallgrav och byggdes som en försvarsanläggning.

Parken och trädgården runt slottet är rikt dekorerad med blommor och häckar. Utsikten från terrassen mot ett "liten" paviljong på andra sidan en dal är idyllisk, ja rent av arkadisk.

Talleyrand, utrikesminister under en stor del av Napoleons tid som kejsare, köpte slottet år 1803 och bodde här under långa perioder fram till sin död 1838.

Vid dendrologföreningens resa år 1965 betade mängder med olika djur runt slottet

och några större dendrologiska utsvävningar erbjöd inte besöket den gången. Vi kunde nu konstatera att de frigående betande djuren flyttat ut på ängarna och en mängd blommor, buskar, marmorfigurer och träd flyttat in.

Olika arrangemang avlöser varandra på slottet, så är det t.ex. ofta teaterföreställningar i trädgården. Frankrikes största labyrint finns i parken, ett ställe där man lätt går bort sig. Den som har gott om pengar kan också hyra slottet för fester eller ordna en enkel mottagning för de närmaste 500 vännerna.

Château de Bouges är ett litet slott, som har stora likheter med Petite Trianon i Versailles. Blomsterträdgården var full med blommande aster *salvia*, *Gaura*, *Cosmos* m.fl. Framför östra fasaden finns en fransk trädgård med skulpturer och på nordsidan en "Tapis vert" eller utsikt över ängarna som långt i fjärran begränsas av en skulptur en s.k. "Point de vue".

En engelsk park, med slingrande vägar, stora träd och en liten sjö breder ut sig några kilometer i den omgivande landskapet. En dubbel allé leder fram till slottet.

Staden Tours

Sällskapet slog sig nu ned i Tours, Loiredalens centrum och största stad.

En utflykt till staden Amboise ingick i den sjätte dagens aktiviteter. Här levde Leonard da Vinci sina sista år. Hans hus visas. Det var här han byggde många av sina mekaniska maskiner samt utförde sina experiment. För vår del avstod vi från en visning då det skulle ta allt för mycket av vår korta tid. Istället valde vi att ta oss genom trädgården till butiken, "turistfällan", som för övrigt alla slott är berikade med, för att köpa diverse souvenirer.

Amboise har ett stort slott byggt som en försvarsskans. Det ligger på en höjd i staden

Så här kan också en fransk trädgård se ut. Klippt idegran och buxbom på gården i klostret Fontevraud.

Diane de Poitiers trädgård i Chenonceaus park.

Det medeltida köket i klostret Fontevraud, där varje enskild eldplats har en skorsten. I köket lagades mat till de hundratals invånarna i klostret.

Genom att plantera grönsakerna efter sina färger har en ovanlig, estetisk trädgård skapats i Villandry. Trädgården är utformad efter bilder och etsningar gjorda på 1500-talet.

och var, när det användes, en stor trygghet för den omgivande befolkningen. Slottet såg Karl VIII födas. Kort efter att han gift sig med Anne av Bretagne började han bygga om sitt hem. Arbetet var inte avslutat när kungen slog huvudet så hårt i överliggaren på en låg port att han dog år 1498.

I nte långt från Amboise ligger, eller rättare låg, slottet Chanteloup. Allt som finns kvar är en 40 meter och sju våningar hög pagod. 145 trappsteg tar besökarna upp till det översta planet där det bjuds på en magnifik utsikt över den omkringliggande skogen. Pagoden byggdes efter förebild i William Chambers publikationer på 1770-talet. Den kinesiska stilen, eller det man trodde var den kinesiska stilen, påverkade då byggnationen i parkerna. Och visst ser det kinesiskt ut, även om det mesta av ornamentiken är rent klassisk. Framför pagoden finns en konstgjord sjö, som vid vårt besök var så gott som helt torrlagd. Torkan och värmen i Frankrike år 2003 var den värsta sedan regelbundna mätningar infördes.

Drottningarnas slott

Chenonceau är slottet som ligger i och över floden Cher. Och precis som våra företrädare 1965 "gick vi under mäktiga plataner, vars kronor slutit sig till ett lövvalv. Det föll en halvdager med mörka och ljusa fält – liksom platanstammarna själva – ner på vägen; om kvällen är träden illuminerade. Allén avslutas med två sfinxer. Chenonceau räknas till den franska renässansens ståtligaste minnesmärken. Slottet, med sin vackra och ovanliga placering över floden Chers vatten, är en ofta använd symbol för hela Loiredalen och dess rika skatter. Från fransk film och turistreklam är slottet välbekant.", skriver Ingvar Nordin i Lustgården 1968.

Det är inte mycket som ändrat sig sedan dess. Även vi gick i mörkret under platanerna med solen glimmande genom lövverket.

Sfinxerna mötte även oss. Vi vandrade sedan i Diane de Poitiers och Katarina av Medicis trädgårdar som stod i sina vackraste höstskrudar, väl skötta och vackert färgsatta med rosor, röda begonior och petunior.

Inne i slottet mötte magnifika blomsterarrangemang. De höga stora rummen kräver stora blommor och i hallen stod en kruka med en bananplanta som bas. I övriga rum fanns stora buketter med aster satta i enorma vaser.

Slottet byggdes en gång på ruinerna av en kvarn. Henri Menier, en man med gott om pengar, köpte slottet år 1913 och familjen är fortfarande ägare till egendomen. Under det första världskriget användes gallerierna som sjukhus och under det andra låg slottet på gränsen mellan det ockuperade och fria Frankrike. Den södra porten ledde till den fria zonen och slottets huvudport låg i den, av tyskarna, ockuperade zonen.

Träden i den engelska parken är stora och mycket imponerande. Här kunde vi se kaukasisk vingnöt, (*Pterocarya fraxinifolia*) perukbuske (*Cotinus coggygria*) och stenek (*Quercus ilex*). Under dem blommade nu förvildad cyclamen.

Festgobelänger

I den franska kulturen har blommor och träd stor betydelse. Detta visas åskådligt i slottet i Angers, som började byggas i tidig medeltid som en försvarsborg och under många århundraden varit bostad för ett antal kungar. Hit beställde Ludvig I år 1373 Apokalypsen, en svit gobelänger, av målaren Hennequin av Brygge och vävaren Nicolas Bataille i Paris. Apokalypsen är ett av den franska gobelängkonstens mästerverk och hänger nu på sin ursprungliga plats. Idag är lokalen helt inredd för att möta kraven för de 630 år gamla textilierna.

Förutom att följa de dramatiska historierna i bibeln kan vi studera vilka blommor och

växter som fanns i trädgårdarna på 13- och 1400-talet. Här ser vi bl.a. kastanjer, ekar, liljor och orchidéer.

Slottet har en trädgård utformad så som man tror att den såg ut på 1500-talet. Där finns växter, som var bekanta redan för hertigparet av Anjou på 1200-talet. Det finns även en vingård anlagd på gammalt sätt. Istället för att binda upp vinstockarna med störor används skifferpålar som magasinärer värmen.

Arboretet la Maléverie skulle sedan besökas, av detta blev dock intet då tiden var knapp. Istället gick vi igenom trädgården där tomater, dahlior, rosor och annat växte bakom väl tuktade häckar. Vår snabbt talande och kunniga guide berättade att vi kan äta många fler växter än vad vi gör, bl.a. lärde

hon oss att kronbladen från dahlior smakar gott och framför allt sätter färg på maten.

Vid Pierre de Ronsards grav

St Cosme stod sedan i tur för ett besök. Detta kloster byggdes för att hylla martyrerna Sankt Cosme och Sankt Damien som båda dödades år 295. Första gången St Cosme nämns i skrifterna är år 922. Klostrets historia är delvis mycket dramatisk. Bland annat bombades det av misstag under andra världskriget och byggnaderna på området skadades svårt. Med hjälp av pengar från en amerikansk donator har delar av klostret renoverats. Idag är trädgården charmig, rosorna friska, kraftiga och i full blom samt fruktträden rikt bärande.

Ett sätt att behandla iris visades; den kraftigaste delen av rotstocken skärs av innan

En bild av passionerad kärlek som den formats av häckar och blommor i Villandrys park.

den återplanteras. Genom ingreppet behåller irisen vigören och blomningen.

Det var i detta kloster som den franska poeten Pierre de Ronsard bodde och dog år 1585. Hans grav finns vid kyrkan. I en dikt framför han en önskan om en grav under ett träd istället för under en marmorsten. Nu ligger han här i skuggan av en rosenbuske.

Välkomnande stadspark

Tours har en välskött stadspark som gruppen långsamt vandrade igenom och njöt av. Där kunde vi konstatera att träden växer bättre i Frankrike än i Sverige och att blommorna blir större och mer färgrika. Parkerna, åtminstone i Tours, skiljer sig från parkerna i Stockholm. Här är de välskötta, välkomnande och innehåller många ovanliga och stora träd, som (*Liriodendron tulipifera*, *Corylus colurna*, *Taxodium distichum*, *Sequoiadendron giganteum* m.fl.).

Slottet le Lude är omskrivet sedan 900-talet och byggdes om flera gånger på medeltiden. Det ligger vid vid floden Loir, (en biflod till La Loire) och har en terrass på flodstranden. Denna var tidigare köksträdgård men är idag en fransk trädgård med klippta buxbombuskar och vattenkonster.

Under 1600-talet placerades en rad apelsin-träd från orangeriet ut på övre terrassen och på 1700-talet skulle där vara blommor. Dessa planterades ut i grupper eller som klassiska broderier. Idag har övre terrassen en stor gräsmatta omgiven av breda grusgångar.

Sumpmarken på andra sidan floden dränerades under 1800-talet och är nu en grön, pastoral hage, som står i skarp kontrast till den strikta franska trädgården.

Besök hos Rickard Lejonhjärta

Klostret Abbaye Royal de Fontevraud stod sedan på besökslistan.

Detta hade en gång den största samlingen

klosterbyggnader i det kristna västerlandet. Det är byggt efter benediktinskt mönster och ockuperar mer än 14 hektar mark. Sedan 1975 är det en av Frankrikes största byggarbetsplatser för restaurering. Anläggningen står på världsarvslistan.

I den återuppförda kyrkan finns fyra gravar. Där ligger Rickard Lejonhjärta vid sidan av hustrun Isabella av Angoulême samt Henrik II och Eleonor av Aquitanien.

Klostret har gått igenom många faser under åren. Det utrymdes helt av Napoleon då ett fängelse inrättades i klosterbyggnaderna. Ett fängelse som "fungerade" ända fram till år 1963.

Idag pågår restaureringsarbetet, fängelsehusen är rivna och trädgården i stort sett rekonstruerad efter de ritningar som studerats i olika arkiv. Här finns en omfångsrik kryddträdgård med växter som odlades av munkarna redan då klostret byggdes. Här finns även en äng med vildblommor som funnits på platsen i århundraden.

Villandry – som på 1500-talet

Slottet Villandry har en trädgård uppbyggd efter skisser från 1500-talet. Slottet kom i nuvarande ägarens släkt genom köp år 1906, det var då mycket förfallet. Som ett led i restaureringen rekonstruerades trädgården. Den är indelad i fyra enheter, den ornamentala trädgården, vatten- och köksträdgårdarna samt kryddgården.

Den ornamentala delen består av fyra fyrkantiga häckplanteringar av buxbom och har tack vare sin utformning fått namnet Kärleks-trädgården. De fyra enheterna är alla olika och symboliserar ung, passionerad, osäker och tragisk kärlek. Alla har sitt eget bildspråk, dels genom häckarnas form och dels genom de blommor som fyller mellanrummen.

Vattenträdgården är en klassisk trädgård

runt en spegeldamm med fontäner, den har fått sin form efter en av Ludvig XV:s speglar. Utloppet ur dammen sker över en klassisk vattentrappa. I dammen simmar svanar.

Kryddgården är en kopia av en medeltida trädgård. Här finns omkring 30 olika aromatiska och medicinska växter liksom vanliga kryddväxter som våra förfäder ansåg vara oundgängliga för det dagliga livet.

Köksträdgården, som är den största av trädgårdarna, består av nio fyrkantiga enheter med grönsakerna planterade i olika geometriska mönster.

Här odlas färgrika grönsaker, som purjolök (blå), rödbetor (rött), mangold (grönt och rött), morötter (ljus grönt), spanskpeppar (grön, gul och röd) samt olika kålsorter. Alla rabatter är komponerade efter de färger trädgårdsmästarna, konstnärerna, har eftersträvat.

Paletten består av omkring 40 olika sorters grönsaker. Det geometriska mönstret i kvadraterna utgår från korset. Korset som bl.a. ska påminna oss om att trädgårdskonsten uppstod i de medeltida klostren.

Munkarna lade ofta till ett estetiskt element i sina köksträdgårdar i form av udda rosor. I Villandrys köksträdgård finns, symmetriskt planterade, stamrosor i varje kvarter. Dessa

ska, förutom att enbart vara vackra, representera arbetande munkar.

I denna trädgård planteras växter två gånger om året. Den första på våren och den andra när försommarens grönsaker skördats.

Det sista slottet vi besökte på resan var d'Azay-le-Rideau, även det ett slott uppfört under renässansen, omkring 1500. Det är byggt som ett L och ligger omflutet av en vallgrav eller liten sjö formad av floden Indre. Runt slottet finns en stor engelsk park som anlades i början av 1800-talet. De slingrande vägarna i parken lades så att man från dem hade fina vyer av slottet. Träd från olika delar av världen planterades i parken, så finns t.ex. atlascedrar (*Cedrus atlantica*), sekvoja (*Sequoia sempervirens*) och ginkgo (*Ginkgo biloba*).

Efter detta besök var resan slut, eller så gått som slut. Vad som återstod var en högljudd och uppskattad avskedsmiddag, överlämnandet av presenter till de aktiva och entusiastiska arrangörerna Birgitta och Klaus Stritzke samt Birgitta och Göran Lundeborg. Därefter vidtog bussresan till flygplatsen för vidare transport hem.

Abstract

In 2003, 35 members of the Society made a trip to France and the Loire valley. Lasting ten days, the trip involved visits to many interesting castles and parks. Starting in Orléans, the travellers went via Blois to Tours.

Villandry, with its 16th-century garden layout, was most impressive. A cedar (*Cedrus libani*) standing outside the Musée des Beaux Arts in Tours, planted in 1804 and now of considerable size, was admired by all.

Hedersledamot dr. Eric A. de Jong

Specialist på holländsk trädgårdskonst

*Dr. Eric A. de Jong
utsågs till hedersledamot i föreningen
vid årsmötet 2002. Klaus Stritzke
presenterar här denne kunnige och i
dendrologiska kretsar mycket
uppskattade hedersmedlemmen.*

Han har varit gästprofessor i trädgårds- och landskapsstudier vid Bard Graduate Center, New York, och arbetat med teori, praktik och influenser inom trädgårds- och landskaps-gestaltning, dess sociala bakgrund och dess position i nutidens kultur.

Innan dess verkade han som föreläsare och studierektor vid det fria universitetet i Amsterdam. Mellan åren 1993 och 2001 var han Senior Fellow i History of Landscape architecture i Dumbarton Oaks, Washington DC. Han var gästprofessor i Lund 1997 och är utgivare av Tuinkunst, den holländska årsboken för

trädgårds- och landskapsarkitektur.

En av de Jongs stora förtjänster är att han på ett övertygande sätt beskrivit den väsentliga egenarten i den holländska trädgårdskonsten som gör den självständig gentemot den franska. I Lustgården 1996 publicerades den föreläsning han höll för *Forum för trädgårdshistorisk forskning* i Lund år 1995. I den anslutande *Bibliographical note* i samma publikation finns hänvisningar till tidigare publikationer utgivna av honom, varav den viktigaste är (titeln översatt från holländskan) *Nature and Art, Dutch garden and landscape architecture*

1650-1730. I den tar han även det första steget att utforska den holländsk-svenska relationen inom trädgårdsarkitekturen som skedde i början av 1600-talet och där Louis de Geer var en viktig förmedlare. Om detta har även Badeloch Noldus skrivit i Lustgården år 1998. För Eric de Jongs insatser för förståelsen av den holländska trädgårdskonstens särdrag och för att ha belyst den holländska inverkan som skett på den svenska trädgårdskonsten ville föreningen för Dendrologi och Parkvård hedra honom med det hedersmedlemskap som han tilldelades år 2002.

Klippträdgården i Göteborgs Botaniska Trädgård.

Göteborgs Botaniska Trädgård "Sveriges vackraste park 2003"

"Det finns ett stort antal oerhört vackra och välsköta parker runt om i landet. Med tävlingen om Sveriges vackraste park vill vi stimulera parkägare och -förvaltare att bevara och vidareutveckla sina anläggningar och allmänheten att besöka och lära känna dessa kulturskatter," säger Nils Wetterlind, som är initiativtagare till tävlingen.

Juryns motivering lyder:
"Göteborgs Botaniska Trädgård är en betagande vacker park och unik representant för Sverige. Parken förenar vetenskap, konst och trädgårdshantverk som tillgodoser alla intresse- och kunskapsnivåer, från universitetsutbildning till folkbildning. Parken har även visat en föredömlig förmåga till förnyelse och utveckling, nu

senast synligt i form av klippträdgården och restaureringen av den gamla landeriträdgården. Genom att utveckla anläggningens vackra rumsmiljöer finns det möjlighet för var och en att finna egna pärlor i parken."

Priset är i första hand den ära och berömmelse som utmärkelsen innebär, prisplaketter och ett vårdträd.

På andra plats kom Sofiero

park medan Örebro Stadspark utsågs till trea. Juryn delade även ut ett hederspris till Carl Johansparken i Norrköping som fick flest röster i allmänhetens omröstning.

"Sofiero är med sin skönhet och sitt vackra läge utan tvekan en av Sveriges vackraste parker. Parken har genomgått en positiv utveckling där man lyckats tillvarata en historisk trädgårdsmiljö

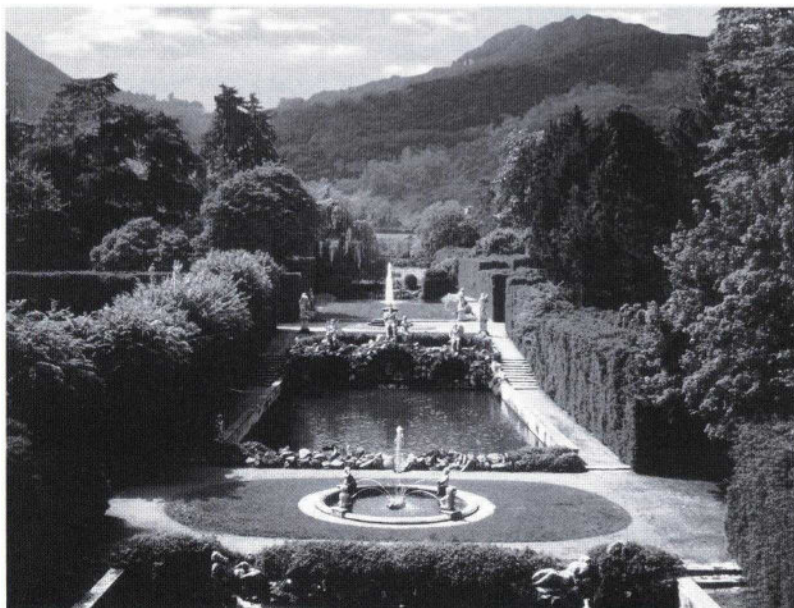
som samtidigt uppfyller dagens krav på ett populärt utflyktsmål."

"Örebro är ett föredöme som modern, välskött stadspark med vacker gestaltning och aktiviteter som tilltalar alla åldrar. Parken är en omtyckt mötesplats vars utveckling visar på hög ambitionsnivå och vilja till förnyelse."

Ingen lätt uppgift

"Juryen har haft en svår uppgift att bland så många vackra parker välja ut en segrare. Bland de tio finalisterna fanns flera starka kandidater som - liksom andra deltagare - vill vara med och tävla om epitetet 'Sveriges vackraste park 2004' nästa år, säger

Giardino Barbarigo-Pizzoni Ardemani i Valsanzibio nära Padua i Veneto-regionen utsågs till Italiens vackraste park.

Nils Wetterlind.

Tävlingen genomfördes år 2003 för första gången i landet. Trettionio parker hade anmält sig. De har främst bedömts efter helhetsintrycket.

Bakom arrangemanget står gräsklipparmotortillverkare, som tidigare haft liknande tävlingar i USA och Tyskland. I år hålls tävlingar även i England, Italien och Frankrike.

Den svenska juryen har bl.a. bestått av författaren Katarina Dunér, trädgårdsmästaren Lars Krantz från Wij Trädgårdar i Ockelbo, liksom landskapsarkitekten Jörgen Orback från Naturvårdsbyrån AB i Stockholm samt Nils Wetterlind och Markus

Fischer från en kommunikationsbyrå.

Tysklands, Italiens, Frankrikes och Storbritanniens vackraste parker

Burgerpark Theresienstein i Hof i Bayern utsågs till Tysklands vackraste park och efter en livlig diskussion valde den italienska juryen Giardino Barbarigo-Pizzoni Ardemani i Valsanzibio nära Padua i Venetoregionen till Italiens vackraste park.

I Frankrike segrade Parc Floral de la Source i Orléans, som grundades 1967. Den övertygade juryen bl.a. med sin originalitet och mångsidighet.

Blackmore Gardens i Sidmouth i sydvästra England utsågs i slutet av

augusti till den bästa parken. Beslutet annonserades i Storbritanniens största dagstidning, The Sun.

Till Skåne och Bornholm

Årets landskapsresa till Skåne och Bornholm kombinerades med föreningens årsmöte, som annars traditionellt hålls i Stockholm. Simrishamn blev navet i resan och till många skånemedlemmars glädje hölls årsmötet där. Tjugofem medlemmar deltog i resan och omkring fyrio i årsmötet och den följande middagen.

Text: Gunilla Schildt och bild: Göran Lundeberg

Resans första mål var Ulriksdals trädgård i Kivik. Där tog ägarna Thord Ohlsson och Carina Larsson emot. De berättade hur de för 18 år sedan köpt denna trädgård som nu är parets livsprojekt. Trädgården ligger på en sluttning mot Hanöbukten och anlades för omkring 100 år sedan, samtidigt som bostadshuset byggdes. Från denna tid finns en imponerande samling höga träd, bland dem flera sumpcypresser. Träden bildar olika rum som ger ett fint mikroklimat för nyplanteringar. Här finns också plats för de försök med olika arter och varieteter av julrosor (*Helleborus*) som Carina Larsson arbetar med.

Genom trädgårdens övre del flyter ett vattendrag, som samlas upp i en kvardamm där ett litet lusthus ligger.

Tyvärn har flera almar fått almsjuka och avverkats. Luckorna har fyllts av bl.a. flera arter rhododendron.

Nästa besök vi gjorde var i Kivik Esperöd arboretum där Bo Hultén mötte. Han presenterade sig som bildkonstnär och värd på stället. Med sin kunniga och kärleksfulla visning av det välskötta arboretet vann han våra hjärtan och motsade sitt eget påstående om att vara en dendrologisk amatör.

Vi fick höra hur arboretet anlagts på 1920-talet av ryttmästaren Albert Wallis som med noggrannhet valt denna egendom för att plantera sin samling sällsynta träd. Hans avsikt var inte att skapa en botanisk samling utan en dekorativ sådan. Han hyste ett speciellt intresse för barrträd, något man märker än i dag.

Liksom de flesta botaniska anläggningar med några år på nacken har även denna levt en tid i glömska och förfall innan den återupptäcktes och så småningom kunde sättas i stånd. I början av återställningsperioden var den framstående dendrologen Tor Nitzelius till stor hjälp. Trädbeståndet inventerades och år 1977 bildades en vänförening, vars medlemmar ger aktivt stöd, inte minst genom praktiskt arbete.

Ett hot mot de nyplanterade träden var rådjuren fram till dess att man, med statligt stöd, kunde bygga ett skyddande staket.

Arboretets äldsta träd är en ek med omkring nio meters omkrets och frågan om hur gammalt trädet är restes.

För att underlätta för besökare till arboretet finns kartor med gångstigar markerade, likaså har de flesta träden fått namnskyltar.

Österlars kyrka är ett gudshus från 1150-talet med metertjocka, vitkalkade murar.

Bornholm

Efter överfarten från Ystad till Bornholm, som var målet dag nummer två, mötte vår ciceron. Besöket inleddes med en rundtur i Rønne, det danska amtets länshuvudstad.

Dagens nästa besök skedde i Almindingen, en skog mitt på ön. Denna planterades som skydd mot erosionen, som är ett naturligt hot på en liten blåsig ö med mager jord. En tillsynsman hade engagerats för att berätta om hur skogen planterades för mer än hundra år sedan. Skogen har väl fyllt sitt syfte och är den tredje största i Danmark.

Avstånden är korta på Bornholm och snabbt

Bo Hultén presenterade sig som bildkonstnär och värd på Kivik Esperöd Arboretum.

Höga alléer av björk, som tuktats till tunna väggar fungerar som vindskydd.

var sällskapet framme vid Saltuna och Hvide Hus trädgård som ligger på öns nordöstliga kust. Detta är en påkostad visningsträdgård med många prunkande växter och fruktträd.

På rundturen kom vi sedan till den vackra staden Gudhjem, som ligger längs en klippbrant mot havet. Våra förväntningar på en god dansk lunch visade sig motsvaras av en ensam böckling, en skiva kavring och en klick smör.

Resedeltagarna tröstade sig dock med andlig spis och hann med ett kort besök i Oluf Höst-museet. Han är en av de många konstnärer som dragits till Bornholm för det gudomliga

Ingen tid är vackrare på Österlen än den då äppelträden står i full blom.

ljusets skull och målningarna visade sig väl värda att lära känna. Oluf Höst levde mellan 1884 och 1966.

På Bornholm finns ett antal rundkyrkor som förr även tjänade som försvarstorn. Vi stannade vid den i Österlars. Med usla försättningar att samla en menighet till gudstjänst besöks denna kyrka numera främst av turister.

Bornholmsturen avslutades med ett besök i Erichsenska Gaarden i Rønne. Denna museigård ligger i stadens äldre del och är en köpmansgård från 1800-talets början. På de stenlagda gårdarna mellan husen finns planteringar och rabatter som var vanliga förr i tiden. Vänliga damer i historiska kläder förstärkte intrycket av att vi gjorde en visit i en annan tid.

Vid återkomsten till Ystad mötte Sigvard Nilsson, en energisk man som visade några av stadens parker. Han berättade om hur föreningen Planteringsvännerna håller ett vakande öga på stadens många gröna rum. Vännerna framställer önskemål till staden och bidrar med eget arbete och insamlade sponsorpengar till nyplanteringar.

Vi vandrade bl.a. igenom Norra Allén och Gråbrödraklostrets trädgård där ett parti runt en damm formgivits av Emma Lundberg. Vad som främst fastnade på näthinnan var bilden av en mindre allé med italiensk al, blommande magnolior, näsduksträd och många blodbokar. I staden fanns så mycket att se att det inkräktade på kvällens fortsatta program och för att vi skulle komma i säng i anständig tid fick besöket vid Ales stenar utgå.

Äpplen

På söndagen var det dags att studera äppelodlingen i trakten, centrum för den ligger i Karakås, norr om Simrishamn. Vi började på Orelund vid Rörum hos John Orelind. Han

berättade hur hans farfar lagt märke till några fina apclar vid stranden och hur han flyttat dem till odlad jord och därmed startat den verksamhet som ännu pågår.

Det är känt att klimatet här är särskilt gynnsamt för odling av frukt. En kylig ström i Hanöbukten gör att våren kommer sent och långsamt. På hösten bidrar havsvattnets temperatur till en lång och varm period som gynnar fruktens mognande. Idag odlas frukten enligt senaste vetenskapliga rön. Vi fick t ex höra att äppelträden beskärs så lågt att de blir lätta att skörda och att man för polliner-ring använder bin, humlor och små paradisa-äppelträd. Vi såg också höga vindskydd av björk som tuktats till tunna väggar.

På Orelund odlas även tomater i växthus, likaså andra grönsaker som alla finns till salu i gårdsbutiken.

I näraliggande Kivik ligger Äpplets Hus, som är en gemensam anläggning för traktens odlare. I en liten utställning kan man följa äppelodlingens utveckling från familjen Åkessons familjeodling med handvevad musterikvarn till fabriksanläggningen för vår tids många fruktsafter. Vi fick också information om det givande samarbetet med Balsgård, där nya sorters frukt och bär utvecklas. Årets nyhet var havtorn (*Hippophaë rhamnoides*), som nu kan odlas utan vassa taggar. Havtorn ger en vacker orangeröd sylt och en saft med en säregen smak.

Louise Mannerstråle guidade oss sedan i vallfartskyrkan S:t Olof och visade den ålderdomliga inredningen med de många altarskåpen och skulpturen föreställande den helige Olav med sin undergörande silveryxa.

Vårt nästa mål var Kronovall där trädgårdsmästaren Gunnar Held mötte. För 35 år sedan efterträdde han sin far i arbetet att hålla den franska parken vid slottet i gått skick. Parken anlades 1893 då den gamla slottsbyggnaden utvidgades och fick en barockinspirerad

karaktär efter ritningar av Isak Gustaf Clason. Gunnar Held intygade att buxbomen är den ursprungliga, som sägs vara av ryskt ursprung. Slottet Kronovall ägs av Riddarhuset, som arrenderar ut det till ett vinföretag.

Klaus Stritzke gav senare en liten orientering om problemen med att hålla gammal buxbom så låg som arkitekten en gång avsett och ändå vid liv.

Tulpanträd i knopp

Tomelilla har en stadsträdgård anlagd omkring 1920. Den ganska omfattande parken får sin prägel av ett antal stora träd. Parkens stolthet, en allé tulpanträd (*Liriodendron tulipifera*) stod ännu i knopp, men här finns även andra rariteter som katalpa (*Catalpa bignonioides*) och snödropsträd (*Halesia carolina*). Denna park tillkom genom en donation och är en tillgång för Tomelilla. Vårt besök ledde till funderingar om hur man idag ser på fördelningen av kommunala resurser.

På vägen tillbaka till Simrishamn gjordes ett "kamerastopp" vid Glimmingehus och en kort paus i konstnären Helge Lundströms trädgård i Gislöv där resenärerna njöt av en stilla stund.

Sista dagen på resan började i Hammenhög. Parken, som förevisades av Carl-Herman Håkansson, är ett omtyckt utflyktsmål alltsedan de första popplarna planterades i början av 1800-talet samtidigt som Domaregården anlades. Arealen utvidgades år 1961 och beståndet kunde utvidgas bl.a. med flera exoter, ett mammutträd (*Sequoiadendron gigantea*) som sätts med frö från Hammenhög. Här finns även en praktfull pelarasp (*Populus tremula erecta*).

Vår fridfulla vandring stördes av ett förfärligt oväsen från ett par ståtliga blodbokar. Det var traktens råkor i färd med att hjälpa sina flygfärdiga ungar ut i världen.

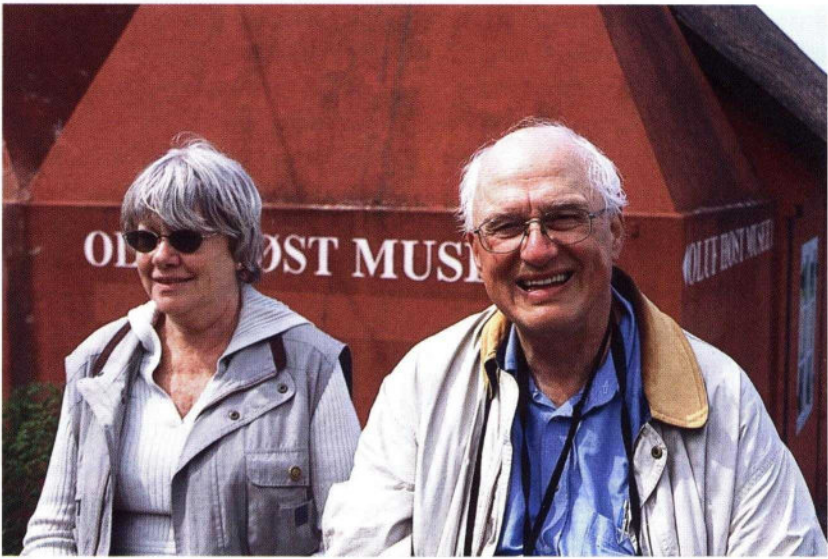
Vårt sista besöksmål på resan med dendrologisk anknytning var Tosterups slott, som ligger på en höjd med utsikt över det bördiga landskapet.

Greve Jörgen Ehrensvärd välkomnade sällskapet och gav en tillbakablick på slottets historia. Han avslutade med att skämtsamt berätta om hur han själv motvilligt lydde sin far, generalens, order att utbilda sig till att ta över driften av jordbruket.

Varje generation önskar ju lämna något bestående efter sig och för några år sedan gav familjen landskapsarkitekten Barbara Johnson uppdraget att upprätta en generalplan för parken norr om borgen. Efter denna plan sker etappvisa insatser för att skapa en parkmiljö i samspel med byggnader och landskap. En imponerande allé av minst 200 år gamla kastanjer är parkens grundelement och denna dag stod de i hänförande blom. Vi kunde även beundra den lågt tuktade boskén av bok (*Fagus sylvatica*) som för ett tjugotal år sedan efter rekommendation av Walter Bauer planterades på de svårskötta slänterna mot vallgraven. Vårt vänliga värdpar, Gunilla och Jörgen, avtackades med uppskattande ord av föreningens nyss avgångne ordförande Jan Pousette.

Vår resa avslutades med lunch på Brösarps Gästgiveri i hjärtat av det Österlen som vi under några dagar fått lära känna. De båda reseledarna harangerades för sitt arbete, lika så Louise Mannerstråle, som är den värdefulla samordnaren av föreningens verksamhet i Skåne.

En tacksamhetens tanke sände vi till försynen som förgyllt denna resa med strålande vackert försommarväder.

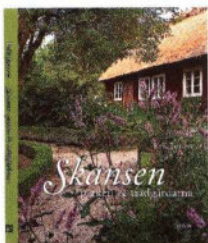

Den nye ordföranden Nils-Erik Landell med hustru
Gunilla vid Oluf Höst-museet.

Runt det nätta lusthuset vid kvarndammen vid Ulriksdal
växer rikligt med vattenälskande växter, skuggade av höga träd.

Böcker och skrifter

Carl Hårlemans obelisk

En sympatisk, systematisk, redovisning med ledning av Skansens egna växtlistor. Rikt illustrerade med historik om friluftsmuseets tillblivelse i Stockholm.

Ett fotografi från omkring 1910 visar ett par valrossar, som linkar fram i sin torrlagda damm. En man står auktoritativt bredbent och betraktar djuren medan en kvinna tagit sig innanför stängslet för att mata dem.

Ett annat äldre fotografi visar den obeliskliknande trädgårdsprydnad som hämtats från ett kvarter vid Drottninggatan i Stockholm. Erik Jansson kunde ha tillagt, att den kommer från Carl Hårlemans trädgård, som numera är Centralbadets gård.

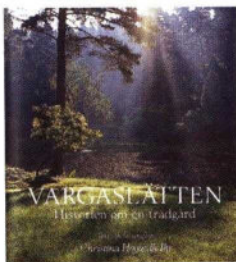
Han kunde också berättat hur fyllda snödroppar under Skansens hundraårsjubileum

år 1991 flyttades från Gunnar Olof Hyltén-Cavallius trädgård på Årsta holmar till Artur Hazelius grav.

Erik Janssons bok inspirerar till fördjupade studier av Skansens ovanligt färgstarka blommor.

Nils-Erik Landell

Skansen – parken & trädgårdarna text och foto Erik Janson, 2003. Inbunden. Rikt illustrerad med svart/vita och färgfoton. W&W. ISBN. 91-46-20226-9.

Engelsk trädgårdsarkitektur i Halland

Boken ger konkret och lyrisk kontakt med Vargaslättnens trädgård två mil öster om Halmstad i halländska Simlångsdalen. Arkitekten Sigfrid Ericson började anlägga trädgården år 1917. Gunnar O. Westerberg tog över hans livsverk år 1954.

I boken bekantar du dig med trädgårdens sofistikerade komposition och

enskilda arkitektoniska detaljer. Du möter sköna blommor som identifieras med svenska och latinska namn, du kan både förlora dig i vackra foton av trädgården i tidigt morgonsljus och betrakta varje blomma. Vargaslätten är inspirerad av enkel, elegant, engelsk trädgårdsarkitektur på Arts- and Crafts-rörelsens tid då inhemska växter förespråkades. Boken om Vargaslätten kan inte undvaras, även om det skulle bli trångt i bokhyllan.

Nils-Erik Landell

Vargaslätten – Historien om en trädgård av Christina Högardh-Ihr. Inbunden, 2003, rikt illustrerad. Bokförlaget Signum. ISBN 91-87896-55-9.

Okända parker

Guide till många trädgårdar och några du aldrig hört talas om. De stora färgfotona är vackra, illustrativa, välkomponerade liksom parkerna. Bland andra beskrivs Rottnerosparken som 1945-59 kompletterades av framstående landskapsarkitekter som Sven A. Hermelin och Edvard Jacobson. Även Marabouparken, som i sin helhet skapades av Sven

Hermelin, redovisas. För varje trädgårdsintresserad är "Utflykter i det gröna" en vacker, instruktiv och omistlig bok.

Nils-Erik Landell

Utflykter i det gröna – guide till svenska trädgårdar och parker av Maria och Johan Kindblom, 2003, foto: Åke E:son Lindman. W&W. ISBN 91-46-20336-2.

Trädgårdar från norr till syd

"Trädgården är mina somrars fröjd och mina vintrars oro". Citatet är hämtat från Erik Axel Karlfeldt. Erik Janson har hämtat titeln till sin bok om svenska författares och konstnärers trädgårdar som heter "Somrars fröjd". I den får vi besöka 14 trädgårdar, från Tycho Brahes på Ven till Wilhelm Peterson-Bergers på Frösön i Jämtland.

Erik Janson har gjort ett stort arbete när han studerat och sammanställt materialet. Intressanta, och hittills för den bredare läsekretsen, okända fakta redovisas.

Så går vi bl.a. i Heidenstams fotspår på Övralid, i Carl von Linnés på Råshult Södregård

och Elin Wägner på Lilla Björka. Vi får även veta hur Selma Lagerlöf försörjde sig på äppelodling på Mårbacka.

Erik Janson, som även till största delen varit fotograf, har gjort en intressant och mycket läsvärd bok om trädgårdar som hittills inte varit särskilt kända eller besökta. Läs och res!

Katarina Curman

Somrars fröjd – Svenska författares och konstnärers trädgårdar av Erik Janson. Inbunden, 2002, rikt ill. Bokförlaget W&W. ISBN 91-46-18346-9.

Rhododendron i Norge

Rhododendronsamlingarna på Milde, så som de framstår idag, är tillkomna efter 1982. De är uppbyggda efter Cullen och Chamberlins system. Boken följer samma uppbyggnad och består av två delar, en om släktet och arterna och en om kultivarerna. Sådana som besökare på Milde ofta önskar svar på. Det är en mycket initierad "katalog" om allt från val av växtplats till plantering och förståelse för betydelsen av rhododendronplantans speciella rot-system, via gödsling, beskärning, vantrivsel, sjukdomar, flyttning och förökning och, sist men inte minst, var man kan skaffa plantor och var man kan läsa mer både om helheten och de specifika

delarna i det stora sortimentet.

Boken, som är rikt illustrerad i färg, handlar alltså om rhododendronsamlingen på Milde – Nordens största rhododendronsamling. Detta är den första bok i vår del av världen som ger en fullständig översikt över släktets systematik och hortikultur.

Författaren Per M. Jørgensen är professor i systematisk botanik vid Universitetet i Bergen. Han har arbetat med rhododendron sedan 1973. Detta intresse utvecklade han under ett sabbatsår vid Royal Botanical Gardens i Edinburgh. Där lärde han känna de två botanisterna David Chamberlin och James Cullen, som just hade presenterat ett nytt, modernt och omdiskuterat synsätt på släktet, samtidigt som han fick full inblick i Balfours gamla system från slutet av 1800-talet.

Professor Per M. Jørgensen har sedan 1980 varit drivkraften i uppbyggnaden av samlingarna på Milde.

Detta är en kunskapsfylld, stimulerande, lättläst och färgrik bok, som livligt kan rekommenderas.

John Dornling

Rhododendron i det norske arboret på Milde av Per M. Jørgensen. Inbunden, rikt illustrerad. Fagbokförlaget Vigmostad & Bjørke AS, 1996 ny upplaga 2003. ISBN 82-419-0281-6. Boken kan rekvideras från: Vigmostad & Bjørke, Postboks 6050 Postterminalen, 5892 Bergen, Norge.

Styrelseberättelse för år 2002

Föreningens 82:a årsmöte hölls den 17 mars på Operaterassen i Stockholm med ett 70-tal medlemmar närvarande.

Styrelseberättelsen för 2001 godkändes och lades till handlingarna liksom revisionsberättelsen för samma period. Styrelsen beviljades ansvarsfrihet för det gångna året.

Till föreningens ordförande under år 2002 återvaldes Jan Pousette.

Som ordinarie ledamöter i styrelsen för perioden 2002-2004 valdes Katarina Curman, Sten Ridderlöf, Barbro Ransbäck-Dergalin samt Ann-Marie Lundell.

Till revisorer omvaldes Kristina Posse samt nyvaldes Eva Jäderberg och till revisorsuppleant nyvaldes Gunilla Wingborg.

Inga H. Jungstedt och Eva von Satzger omvaldes som ledamöter i valberedningen med den förstnämnda som sammankallande.

Årsmötet biföll styrelsens förslag på höjd medlemsavgift till 300 kr per person för ordinarie medlem under 2003. Övriga medlemsavgifter kvarstår oförändrade.

På förslag från styrelsen

beslöt årsmötet att till föreningens hedersledamöter kalla Axel Tigerstedt och Peter Tigerstedt, Finland, Eric de Jong, Nederländerna samt Göran Lundeberg, Sverige.

Årets stipendium ur Sven A. Hermelins fond om 10 000 kronor, har genom styrelsebeslut tilldelats Claes Henningsson för hans arbete som chef och arbetsledare i Campus AB vid Kungliga Tekniska Högskolan, KTH, i Stockholm.

C. Henningsson har förmågan att få sin personal att få fram det där lilla extra i grönyrtorna till glädje för teknologerna, lärarna och besökarna i området.

Efter årsmötet föreläste Hans Lindersson, Nationella laboratoriet för vedanatomi och dendrokronologi vid Geologiska Institutionen, Lunds Universitet, över ämnet "Trädet som tidtagare".

Verksamheten

Föreningens verksamhet har i huvudsak omfattat två studieresor, ett antal exkursioner och en kurs om årets träd samt utgivning av årsskriften Lustgården.

I likhet med föregående år

har exkursionerna ordnats i såväl Stockholm och Göteborgsområdena som i Skåne.

6 maj. Besök i Zetas trädgård, Stockholm.

Folke Mattsson tog emot och visade runt i plantskolan. Ansvarig var John Dormling.

31 maj - 2 juni. Lanskapsresa 2002 till Västmanland och Närke.

Under dessa dagar besöktes ett antal slott och parkanläggningar. Resan leddes av Katarina Curman och Gunilla Schildt. Lanskapsresan presenterades i helhet i Lustgården 2002 s. 130-135.

8 juni. Besök på Bjersgård säteri i Skåne.

Vårdparet Sten och Susanna Gyllenstierna tog emot och visade runt. Därefter besöktes nationalparken Söderåsen. Resan leddes av Louise Mannerstråle.

27 augusti. Besök i stadshusparken och Piperska muren, Stockholm.

Klaus Stritzke och John Dormling anordnade och guidade dessa besök. Anders Zander guidade vid Piperska muren.

7 september. Heldagsutflykt till antroposofernas anläggning i Järna samt Tullgarns slott.

Mats Broquist guidade i Järna och på Tullgarn besågs såväl slott som park med Dan Haubo som guide. Anita Skånman planerade och ledde utflykten.

Utlandsresan gick år 2002 till Sydtyskland och Schweiz den 19-28 september.

Denna resa i ett höstregnande Tyskland finns presenterad i Lustgården 2002 s. 121-129. Resan planerades och leddes av Birgitta och Klaus Stritzke.

18 oktober. Temadag för årets träd som var Populis.

Avslutningen på årets trädkurs med föredrag och redovisning av studieresultatet från kursen. Kursansvarig var Ingegerd Dormling.

13 november. Bildvisningskväll.

Traditionellt avslutades årsprogrammet med visning av bilder och minnen från årets utflykter och besök i Skogs- och Lantbruksakademiens lokaler. Ansvarig var Göran Lundeberg.

Lustgården 2002, årgång 82, sändes ut till medlemmarna i början av december.

Arbetsutskottet, som även fungerat som redaktionsutskott har haft följande sammansättning:

Jan Pousette ordförande,
John Dormling vice ordför-

ande, Anita Skånman sekreterare, Katarina Curman redaktör Lustgården, Klaus Stritzke skattmästare samt Gunilla Schildt och Göran Lundeberg.

Utskottet har sammanträtt fyra gånger.

Birgitta Stritzke har tjänstgjort som medlemssekreterare.

Ekonomi

Årets resultat av verksamheten innebar i förhållande till föregående år ett ökat underskott. De senaste årens minskande aktievärden framtvängde en kraftig nedskrivning av tillgångarna i Ständiga medlemmars fond och i Sven A. Hermelins minnesfond, vilket tillsammans gjorde att årets resultat slutade på -149 113 kronor. Utgivningen av Lustgården kunde tryggas bl.a. genom bidrag från Kungl. Patriotiska Sällskapet samt från den av

Kungl. Skog- och Landtbruksakademien förvaltade Carl-Fredrik von Horns fond.

Styrelsens tack

Till alla dem som organiserat och lett resor och kursverksamhet, medverkat i Lustgården, delat med sig av sin kunskap som ciceroner på exkursioner, gästfritt tagit emot föreningen i trädgårdar och parker eller på annat sätt främjat föreningens verksamhet vill styrelsen slutligen framföra sitt varma tack.

Stockholm i april 2003

Jan Pousette
Ordförande

Dan Haubo
tf. sekreterare

Medlemmar

År	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Hedersmedlemmar i Sverige	9	10	9	8	7	7	7	6
Hedersmedlemmar i utlandet			2	2	2	3	3	6
Årsbetalande medlemmar	517	527	570	531	451	467	464	442
Familjemedlemmar	81	112	74	103	98	68	88	72
Ständiga medlemmar	144	155	144	140	138	134	133	130
Studeraende medlemmar	5	4	16	2	17	11	19	14
Utbytesmedlemmar	5	10	10	9	12	12	11	11
Summa	761	818	825	794	725	702	725	681

LUSTGÅRDEN

ges årligen ut av Föreningen för Dendrologi och Parkvård.
Skriften vänder sig till en kvalificerad och engagerad
krets av personer med intresse för träd och
parker. Författarna är botanister,
landskapsarkitekter eller
andra specialister.

Omslagsbilden

Ask, *Faxinus excelsior*

Illustrationen är hämtad ur Svensk Botanik, även benämnd
"Palmstruchs flora", som började publiceras 1802 med
bistånd från Kungl. Vetenskapsakademien.

ASK. På finska: *Sarni*.

"Tab. - fig.

- a. en ensam blomvippa. - b. hanblomma utan pistill. -
- c. honblomma utan ståndare. - d. en tvåkönad
blomma; de tre sista förstorade. - e. ett fröhus
som öppnat sig. - f. moget frö. - g. en qvist
med många hopsittande blomvippor. -
- h. qvist med löf och frukt.
- i. en qvist med löf."